

РОЗДІЛ 4.

Контраверсійність історії як ресурс відновлення пам'яті

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-24>

ВТРАТИ МУЗЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ ТА ТВОРІВ МИСТЕЦТВА КАРТИННИХ ГАЛЕРЕЙ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: МАСШТАБИ ТА НАСЛІДКИ

Дацків І. Б.

ВСТУП

Друга світова війна стала однією з найтрагічніших сторінок в історії України, що супроводжувалася не лише величезними людськими втратами, але й масштабним знищенням і розпорошенням культурної спадщини. Особливо значних втрат зазнали музейні установи та картинні галереї, фонди яких формувалися протягом десятиліть і містили унікальні твори національного та світового мистецтва.

У період нацистської окупації території України систематичне вилучення культурних цінностей набуло організованого характеру. Значна частина експонатів була вивезена до Німеччини, знищена внаслідок бойових дій або втрачена через неналежні умови евакуації. Водночас радянська політика щодо евакуації музейних фондів часто була фрагментарною і не забезпечила повного збереження культурних цінностей.

Попри наявність окремих досліджень, проблема втрат музейних цінностей і творів мистецтва картинних галерей України під час Другої світової війни залишається недостатньо вивченою. Досі відсутня цілісна оцінка масштабів цих втрат, їх структури, а також довгострокових культурних, історичних та ідентифікаційних наслідків для українського суспільства.

Актуальність дослідження зумовлюється необхідністю систематизації наявних даних про втрати, виявлення механізмів вилучення та переміщення культурних цінностей, а також осмислення наслідків цих процесів для формування національної культурної пам'яті. Окремого значення набуває питання реституції втрачених творів мистецтва та відновлення музейних колекцій.

Таким чином, постає наукова проблема комплексного дослідження масштабів втрат музейних цінностей і творів мистецтва картинних галерей України в роки Другої світової війни та з'ясування їхніх наслідків у сучасному культурному просторі.

Мета полягає у всебічному аналізі масштабів втрат музейних цінностей та творів мистецтва картинних галерей України в період Другої світової війни, з'ясуванні причин і механізмів їх вилучення, знищення та переміщення, а також визначенні культурних, історичних і суспільних наслідків цих втрат.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких **завдань**:

- Охарактеризувати основні чинники та обставини, що призвели до втрат культурних цінностей у воєнний період.
- Дослідити механізми вилучення, евакуації в східні області СРСР, переміщення та знищення творів мистецтва радянською владою.
- Проаналізувати матеріальні та моральні збитки музеїв і картинних галерей внаслідок нацистської окупації.
- Оцінити наслідки втрат для розвитку української культури, музейної справи та національної історичної пам'яті.
- Окреслити сучасний стан проблеми реституції та повернення втрачених творів мистецтва.

Незважаючи на наявність окремих наукових досліджень, присвячених втратам історико-культурних цінностей України в період Другої світової війни, значна частина цієї проблематики залишається недостатньо дослідженою та потребує подальшого комплексного аналізу.

Передусім, відсутня узагальнена й достовірна кількісна оцінка втрат музейних фондів і творів мистецтва картинних галерей України. Існуючі дані є фрагментарними, часто суперечливими та базуються на неповних архівних джерелах, що ускладнює визначення реальних масштабів втрат.

Недостатньо вивченими залишаються механізми та маршрути переміщення культурних цінностей, зокрема діяльність окупаційних структур щодо системного вивезення мистецьких творів, а також роль місцевих адміністрацій і окремих осіб у цих процесах. Бракує також чіткої реконструкції шляхів подальшого переміщення вивезених об'єктів після завершення війни.

Окремою проблемою є відсутність повної ідентифікації втрачених творів мистецтва. Значна частина музейних предметів не має детального опису, фотофіксації чи інвентаризаційних даних, що ускладнює їх пошук і можливе повернення.

Недостатньо дослідженим залишається питання ефективності евакуаційних заходів радянської влади та їх впливу на збереження або втрату музейних колекцій. Потребує уточнення співвідношення втрат, спричинених воєнними діями, і тих, що стали наслідком управлінських рішень.

Також не отримали належного висвітлення довгострокові культурні та ідентифікаційні наслідки втрат, зокрема вплив на формування національної культурної пам'яті, розвиток музейної справи та репрезентацію українського мистецтва у світовому контексті.

Крім того, залишається відкритим питання реституції культурних цінностей: відсутність ефективних міжнародно-правових механізмів, складність встановлення походження об'єктів та недостатня координація між державними інституціями гальмують процес повернення втрачених творів мистецтва.

Таким чином, необхідність подальших досліджень зумовлена потребою систематизації джерельної бази, уточнення масштабів втрат, реконструкції долі культурних цінностей і комплексного осмислення їхніх наслідків для української культурної спадщини.

Проблема втрат музейних цінностей та творів мистецтва картинних галерей України в роки Другої світової війни належить до міждисциплінарного напряму досліджень, що поєднує історію культури, музеєзнавство, архівознавство та історію війни. У сучасній українській історіографії вона розглядається в контексті ширшої проблематики втрат історико-культурної спадщини, евакуації фондів, нацистської культурної політики та післявоєнної реституції.

Дослідження втрат культурних цінностей України в роки війни тривалий час залишалося фрагментарним. У радянський період воно висвітлювалося переважно у контексті «злочинів нацистських загарбників», без ґлибкого аналізу механізмів втрат, масштабів евакуації та ролі радянської влади. Лише з набуттям Україною незалежності розпочалося системне переосмислення цієї проблеми, що пов'язано з відкриттям архівів і формуванням нової джерельної бази.

Як зазначають дослідники, продовж тривалого часу питання втрат культурних фондів, зокрема музейних, «ґрунтовно та об'єктивно не опрацьовувалося» і лише наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. стало предметом спеціальних наукових студій. Це визначило актуалізацію теми, зокрема у напрямі реконструкції втрат і створення реєстрів втрачених культурних цінностей.

Одним із перших узагальнюючих досліджень є праця І. Б. Дацківа, в якій на основі широкого кола джерел проаналізовано втрати історико-культурних цінностей України, включаючи музейні фонди, у період 1939–1945 рр.¹ У ній окреслено основні напрями втрат. Йому належать теж праці які висвітлюють питання реституції історико-культурних цінностей України, втрачених у роки Другої світової війни². Досить цінними для нашого дослідження є праці київського історика С. Кота³. Поміж його наукового доробку варто відзначити

¹ Дацків І. Б. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни. Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Тернопільська академія народного господарства. Тернопіль, 2001. 167 с.

² Дацків І. Б. До питання реституції історико-культурних цінностей України, втрачених у роки Другої світової війни. Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець». Вип. 5. (95) Тернопіль, 2011. С. 69–72. Його ж: Дацків І. Б., Маслій В. В. Проблеми реституції історико-культурних цінностей України, втрачених в роки Другої світової війни. Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні та культурно-історичні засади державотворення: зб. наукових праць. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України. К.: Вид-во «Фенікс», 2013. С. 268–275.; Дацків І. Б. Історико-правові аспекти реституції культурних цінностей України, втрачених у роки Другої світової війни. Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: [Матеріали ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції м. Тернопіль, ТНЕУ, 20–21 квітня 2018 р.]. Тернопіль: Економічна думка. 2018. С. 219–221.; Дацків І. Б., Полич М. І. Загально-теоретичні аспекти міжнародного захисту історико-культурних надбань у зв'язку зі збройними конфліктами. Slovak international scientific journal. № 59, 2021. С. 3–7.

³ Кот С., Ошуркевич О. Волинський краєзнавчий музей. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: Архіви, бібліотеки, музеї. Вип. 1. Київ–Бремен, 1996. 98 с.; Кот С. Друга світова війна і доля культурних цінностей України: переміщення і втрати. Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. Книга друга. К.: Наукова думка, 2011. С. 231–276.

монографію «Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.)»⁴. Автор на основі широкого кола джерел розглядається участь України у вирішенні питань розшуку і повернення культурних цінностей у XX – на початку XXI ст. Характеризуються і систематизуються численні факти втрат та переміщення національних реліквій, інших предметів культури з території України на різних історичних етапах та за різних обставин, подається їх структурний аналіз.

Історичну цінність становлять напрацювання Н. Кашеварової про діяльність Оперативного штабу Альфреда Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» у 1940–1945 роках [Кашеварова Наталія. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Ч. 1: Джерелознавчі дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 552 с.; Кашеварова Наталія. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Ч. 2: Документи. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 992 с.]⁵.

Подальший розвиток цієї тематики представлений у дослідженнях, присвячених не лише фіксації втрат, але й аналізу механізмів їх здійснення. Зокрема, сучасні роботи акцентують на діяльності спеціалізованих нацистських інституцій, які займалися організованим вилученням культурних цінностей на окупованих територіях України. Серед них праці А. Сабодаш⁶, В. Солошенко⁷, С. Гаврилюка та О. Гаврилюк⁸, С. Стадника⁹, М. Ткаченко¹⁰, Франка Моніка¹¹ та інших.

Отже, сучасна історіографія втрат музейних цінностей і творів мистецтва України в роки Другої світової війни перебуває на етапі активного розвитку. Вона еволюціонувала від фрагментарних описів до комплексних міждисциплінарних досліджень, що охоплюють як масштаби втрат, так і їхні

⁴ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. К.: Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.

⁵ Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Ч. 1: Джерелознавчі дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 552 с.; Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Ч. 2: Документи. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 992 с.

⁶ Сабодаш А. Л. Вивезення та знищення українських культурних цінностей в роки Другої світової війни : автореф. дип. роботи на здобуття освітнього ступеня «магістр»: спец. 032 «Історія та археологія». ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв, 2021. 19 с.

⁷ Солошенко В. В. Проблеми повернення бібліотечних та культурних втрат України періоду другої світової війни. Сторінки історії, (54). Вересень 2022. С. 266–280.

⁸ Гаврилюк С. В., Гаврилюк О. Н. Вивчення культурної спадщини Західної Волині у другій половині 1940-х – на початку 1990-х рр. Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Том 33 (72). № 1. 2022. С. 26–33.

⁹ Стадник С.М. Музей у роки Великої Вітчизняної війни. Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції: Збірник наукових праць. Полтава, 1991. С. 115–117.

¹⁰ Ткаченко М. І. Музейні скарби України під час Другої Світової війни: евакуація на Схід. Київська старовина. 1995. № 3. С. 31–38.

¹¹ Франка Моніка Культурні цінності не можна вважати воєнними трофеями. Дзеркало тижня. 2004. 29 травня.

причини та наслідки. Водночас проблема залишається відкритою, що зумовлює необхідність подальших наукових розвідок, особливо у сфері реституції та систематизації втрат художніх колекцій.

1. Втрати культурних цінностей музеїв і картинних галерей внаслідок евакуації у східні області СРСР та проблеми їх повернення

Суттєвим аспектом наукового аналізу є визначення масштабів втрат історико-культурної спадщини України, яка була евакуйована до східних регіонів Радянського Союзу, а також з'ясування її подальшої долі.

Варто підкреслити, що питання збереження культурних і історичних цінностей уже в перші дні війни розглядалося радянським керівництвом як складова загальнодержавної евакуаційної політики. Так, 24 червня 1941 року відповідно до рішення ЦК ВКП(б) і РНК СРСР було сформовано Раду з евакуації, яку очолив М. Шверник.

На теренах України процес евакуації історико-культурних цінностей координувався спеціально створеною 26 червня 1941 року Комісією з евакуації при ЦК і РНК УРСР під керівництвом заступника голови уряду Д. Жили.

Разом із тим, проблематика евакуації музейних колекцій та фондів картинних галерей України до східних регіонів СРСР і дотепер залишається недостатньо опрацьованою в історичній науці. Вже на сучасному етапі досліджень стає очевидним, що, всупереч поширеним у радянській історіографії уявленням про високу ефективність цих заходів, їх результати були обмеженими.

Згідно з аналізом архівних матеріалів, можна стверджувати, що до східних районів СРСР було переміщено лише приблизно від 22 до 26 музеїв із загальної кількості 174, які функціонували в Україні станом на 1940 рік, що становить близько 13 %. Йдеться переважно про провідні музейні установи Києва, а також обласних центрів, зокрема Дніпропетровська, Харкова, Одеси, Чернігова, Полтави та Сум. При цьому евакуйовані фонди були розосереджені на значній території Радянського Союзу, що значно ускладнило їх подальше облікування та повернення¹².

У Києві на той час функціонували чотири великі музейні установи. У липні 1941 року було припинено роботу музею західноєвропейського мистецтва. Протягом наступних двох місяців працівники управління культури, добре обізнані зі складом фондів, формували перелік творів, що підлягали евакуації. У результаті було відібрано основну частину колекції – 95 особливо цінних живописних робіт¹³, які транспортували водним шляхом по Дніпру до Дніпропетровська, а згодом залізницею до Уфи на Уралі. Серед евакуйованих творів були полотна таких відомих митців, як Белліні, Рубенс, Перуджино, Тіціан, Маньяско, Рембрандт, ван Гоген, Веласкес та інші. Окрім цього,

¹² Державний архів Київської області (далі ДАКО). Ф. Р-2412. Фонд Музею-архіву, перехідної доби. Оп. 2. Спр. 192. Арк. 5.

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. КМФ. 8. Звіти, переписка та інш. матеріали про політичне положення вищих шкіл, характеристика музеїв м. Києва та ін. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 26–28.

радянською владою було вилучено вироби із золота та срібла, що перебували у власності музею з 1928 року та зберігалися у банківському сейфі.

До початку вилучення фонди музею східноєвропейського мистецтва налічували близько 2000 живописних творів російського мистецтва, а також значну колекцію фарфору. Уже 29 червня 1941 року розпочалося переміщення частини цієї збірки. Зокрема, 17 і 18 серпня було відправлено до Уфи 40 ящиків із музейними цінностями, що включали 541 твір: з них – роботи російського живопису XVIII ст., 13 ікон XII–XVII ст., 506 цінних картин і графічних творів XIX – початку XX ст., а також дві скульптури¹⁴.

Щодо Українського музею, структура якого охоплювала археологічний та мистецький (народного мистецтва) відділи, евакуація його фондів розпочалася наприкінці липня 1941 року. Було вивезено близько 300 художніх творів¹⁵, датованих XVIII–XX століттями. Серед них – роботи відомого українського художника О. Мурашка, який загинув у 1920 році (розстріляний більшовиками – авт.), а також значна частина колекції української графіки, включаючи твори Г. Нарбута¹⁶.

До числа евакуйованих музейних цінностей із київських зібрань слід також зарахувати 44 експонати з Миколаївського музею імені В. Верещагіна, які напередодні війни були передані до Києва для участі у виставці творів відомого батального живописця в залах музею східноєвропейського мистецтва. Окрім цього, до вивезених колекцій увійшли три роботи М. Врубеля з Одеської галереї, що експонувалися на його персональній виставці у столиці. Також було вилучено рукописні фонди музею, зокрема епістолярну спадщину – листування художників із меценатом і колекціонером І. Терещенком.

Евакуйовані зібрання київських музеїв, разом із окремими експонатами інших музейних установ України, були перевезені до Уфи та розміщені в Башкирському художньому музеї імені М. Нестерова¹⁷.

Упродовж липня–серпня 1941 року найцінніші предмети з фондів Києво-Печерського державного історико-культурного музею-заповідника було евакуйовано спочатку баржами до Дніпропетровська, а згодом залізничним транспортом у східні регіони СРСР. До числа вивезених пам'яток належали передусім вироби з дорогоцінних металів – золота та срібла, зокрема посуд, чаші, зброя, культові речі, а також старовинні тканини та церковні книги, видані в лаврській друкарні у XVII–XX століттях. Серед унікальних предметів – чаша, подарована імператрицею Єлизаветою Петрівною представнику Донського війська Никифору Нікітіну 28 червня 1744 року, Євангелія у срібних оправах (1645 і 1692 рр.), а також срібні й кипарисові хрести. З метою транспортування царські врата 1811 р. було розібрано на шість частин¹⁸.

¹⁴ ЦДАВО України. Ф. КМФ. 8. Оп.1. Спр. 265. Арк. 29–34.

¹⁵ Там сам.

¹⁶ Там само. Арк. 34–38.

¹⁷ Пелькіна Л., Факторович М. Евакуація і грабунок. Пам'ятки України. 1994. № 1-2. С. 112.

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 3206. Доклад референта музею п. Гейбеля. Оп. 5. Спр. 20. Арк. 474.

Окрім цього, здійснювалося переміщення фресок і декоративних орнаментів із Миколаївського собору в Києві. За інформацією Інституту історії НАН України, нині на території росії перебуває щонайменше 17 одиниць таких пам'яток – оригінальні мозаїки, фрески, їх фрагменти, а також шиферна плита з барельєфними зображеннями XII століття. Питання повернення цих оригіналів до відбудованого Михайлівського собору залишається невирішеним. Очевидно, що належне збереження подібних об'єктів можливе лише за умов музейного середовища, тому українська держава має активізувати зусилля, спрямовані на їх реституцію, що на сьогодні залишається недостатньо реалізованим¹⁹.

У Києві, в Хрещатицькому завулку, діяв будинок-музей Т. Г. Шевченка, найцінніші експонати якого було евакуйовано до Уфи (Башкирія)²⁰. У літній період 1941 року до цього ж міста перевезено значну частину фондів Київського центрального історичного музею та Київського центрального антирелігійного музею. Окрім того, до Уфи в повному складі було переміщено колекцію Чернігівського літературно-меморіального музею М. Коцюбинського²¹.

Частину музейних цінностей із київських установ також було розосереджено в інших містах Радянського Союзу, зокрема в Пензі, Саратові, Свердловську та Тюмені.

Певне уявлення про масштаби руйнування історико-культурної спадщини, спричиненого радянською владою, можна отримати завдяки матеріалам Музею-архіву переходної доби в Києві, який функціонував у період нацистської окупації протягом обмеженого часу – від квітня до осені 1942 року²². Установу очолював відомий український історик, професор Олександр Оглоблін, який раніше обіймав посаду голови міської управи. Під його керівництвом було розроблено детальний план пошукової роботи за темою «Руйнація більшовиками культурних пам'яток міста Києва», що охоплював як період від 22 червня до 19 вересня 1941 року, так і довоєнний час. За відносно короткий період діяльності працівники музею зібрали значний масив документів, що висвітлюють факти знищення культурних пам'яток в Україні; нині більшість цих матеріалів зберігається у нещодавно відкритому фонді Державного архіву Київської області²³.

Водночас визначення точних обсягів евакуйованих музейних предметів залишається вкрай складним завданням. Це зумовлено тим, що облік вивезених цінностей здійснювався неповною мірою: значна їх частина не була інвентаризована та зберігалася в нерозпакованому вигляді, а вироби з дорогоцінних металів фіксувалися лише за загальною вагою в опломбованій тарі. Додатковою проблемою є втрата більшості облікових списків евакуйованих експонатів. Відтак, на підставі наявних джерел можна лише орієнтовно говорити про

¹⁹ Вечірній Київ. 28 квітня 1998.

²⁰ ЦДАВО України. Ф. Р-2. Листування з РНК СРСР про евакуацію установ мистецтва. Оп. 7. Спр. 1546. Арк. 30–31.

²¹ ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 334. Арк. 165.

²² ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 6.

²³ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 21.

переміщення за межі України близько 30 500 музейних предметів, серед яких понад 12 000 становили твори мистецтва²⁴.

Результати аналізу процесу евакуації культурних цінностей з території України в умовах Другої світової війни засвідчують не лише організаційні прорахунки, але й системне порушення базових вимог до обліку та збереження музейних фондів. Фактичні матеріали дають підстави говорити про відсутність належного контролю з боку державних органів, що створило умови для втрат, розпорошення та привласнення культурних цінностей.

Показовою у цьому контексті є доповідна записка заступника начальника Управління у справах мистецтв при РНК УРСР О. Пашенка від грудня 1941 року, в якій прямо вказувалося на зростання випадків претензій з боку місцевих музейних установ на евакуйовані предмети. Подібні явища свідчать про формування практики несанкціонованого перерозподілу культурних цінностей, що фактично межувала з їх інституційним привласненням і створювала передумови для подальшого розграбування музейних колекцій.

Архівні документи фіксують і більш критичні ситуації, пов'язані з фізичною втратою експонатів. Зокрема, ешелон, який транспортував фонди Харківського історичного музею імені Григорія Сковороди та Центрального музею революції, зазнав бомбардування та прибув до Уфи без належного супроводу. Унаслідок цього музейні предмети протягом тривалого часу зберігалися у пошкоджених вагонах під відкритим небом, без охорони та відповідних умов консервації. Така ситуація призвела не лише до фізичного пошкодження експонатів під впливом атмосферних чинників, але й до їх часткового розкрадання. Окремі предмети у неінвентаризованому вигляді згодом були включені до фондів місцевих музеїв, що ускладнює їх подальшу ідентифікацію. Додатково встановлено, що під час перевірки фондів, які у 1941–1944 роках зберігалися в Уфимському відділенні Держбанку СРСР, було зафіксовано зникнення срібних виробів загальною вагою понад 19 кг²⁵, що вказує на суттєві порушення у сфері фінансово-матеріального обліку.

Особливо показовою є ситуація з фондами Харківського історичного музею імені Дмитра Яворницького, які зазнали значних втрат уже на етапі розміщення в евакуації. Частина експонатів зберігалася на складі районного відділу НКВС у місті Челкар Актюбінської області Казахської РСР, де не було забезпечено належних умов охорони та контролю. У результаті з 11 доставлених ящиків три зникли безслідно, а ще два були розкриті, що свідчить про пряме втручання сторонніх осіб. Інша частина колекції була передана до Актюбінського краєзнавчого музею, де окремі предмети залишаються і до сьогодні, що фактично закріплює наслідки воєнного переміщення як довготривалу форму втрати культурної спадщини²⁶.

Отже, наведені факти дозволяють зробити висновок, що евакуація музейних цінностей, яка декларувалася як захід їх збереження, на практиці часто

²⁴ Кот С. Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну в контексті історії та міжнародного права. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 6. К., 1996. С. 118.

²⁵ Кот С. Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну... С. 119.

²⁶ Там само. С. 118–119.

супроводжувалася дезорганізацією, відсутністю належного обліку та контролю, а також зловживаннями з боку причетних структур. У сукупності це призвело до значних і часто безповоротних втрат історико-культурної спадщини України.

У ході відступу радянських військ значних втрат зазнала картинна галерея в місті Харкові, діяльність якої фактично була зруйнована внаслідок дій радянської влади. Під час евакуаційних заходів адміністрацією галереї було вивезено найбільш цінну частину колекції, що включала твори європейського, українського та російського живопису і графіки. Серед них – роботи відомих нідерландських майстрів, зокрема Патініра, Скореля, Ван Клева, Брейгеля, а також італійських художників – Гвідо Рені, Доменікіно, Креспі та інших.

Втрат зазнала і українська мистецька спадщина: серед постраждалих авторів – Т. Шевченко, М. Безперчий, К. Трутовський, М. Пимоненко, С. Васильківський, О. Беркас та інші. Було також переміщено твори визначних митців XVIII ст. – Д. Левицького та В. Боровиковського, а також сім робіт І. Рєпіна, серед яких відома картина «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Водночас найбільш відчутних втрат зазнали колекції російського живопису, представлені роботами О. Кіпренського, С. Щедрина, В. Тропініна, О. Венеціанова та інших митців. Значною була й втрата графічного фонду галереї, який налічував понад 31 тис. одиниць зберігання. Із цієї колекції було вивезено близько 4000 експонатів, серед яких – гравюри Альбрехта Дюрера, Лейденського, Ходовецького, Барча, Кляйна, а також роботи українських митців, зокрема Т. Шевченка, П. Мартиновича та Г. Нарбута²⁷.

Евакуація колекцій здійснювалася у кілька етапів: спочатку експонати було переміщено до Абакана, а в лютому 1942 р. до Новосибірська. Згідно з доповідною запискою комісії Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР щодо обліку та умов зберігання музейних цінностей в Абакані, з Харківської державної картинної галереї імені Т. Г. Шевченка було вивезено 353 живописні твори першої та другої категорії, з яких 97 належали до західноєвропейського мистецтва, 132 – до російського, 102 – до українського та 22 – до радянського²⁸.

Крім того, було евакуйовано 4087 графічних і акварельних робіт, серед яких 3007 становили твори західноєвропейських авторів, 529 – російських, 538 – українських і 13 – радянських митців. Через фонди цієї ж галереї здійснювалося також переміщення експонатів Центрального музею Т. Г. Шевченка в Києві, з якого до Абакана було вивезено 503 предмети, зокрема 37 живописних творів, 179 малюнків, 149 книг, дві скрині архівних матеріалів та інші цінності²⁹. Відтак, наведені дані свідчать, що, попри декларовану мету збереження культурної спадщини, евакуаційні заходи супроводжувалися суттєвим порушенням принципів цілісності музейних зібрань, що призвело до їх фрагментації, втрати контексту та часткового зникнення окремих експонатів.

За наказом секретаря Полтавського обласного комітету партії С. Ф. Кондратенка з Полтавського художнього музею було евакуйовано колекцію робіт М. А. Ярошенка, що включала 55 полотен та 19 альбомів із малюнками. Для

²⁷ Крем'янецький вісник. 19 квітня 1942, № 33.

²⁸ ЦДАВО України. Ф. 4763. Фонд Надзвичайної державної комісії для встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. Оп.1. Спр. 2. Арк. 36.

²⁹ Там само. Арк. 36 – 36 зв.

перевезення цих експонатів спеціально було виділено вагон, куди їх доставили інкасатор К. М. Герасименко та завгосп музею М. А. Браїлко разом із 12 скринями рідкісних предметів³⁰, після чого колекцію відправлено до Уфи.

Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарнавського має довгу й видатну історію; у 1996 році відзначалося його сторіччя. За час свого існування музей накопичив значну кількість експонатів, багато з яких є унікальними для України. Значний внесок у розвиток колекції зробив відомий меценат, колекціонер і громадський діяч В. В. Тарнавський.

На початку XX століття музейна справа в Чернігові переживала період активного розвитку. У 1925 р. п'ять місцевих музеїв було об'єднано в Чернігівський історичний музей, фонди якого на початок війни налічували майже 100 тис. експонатів, а музейна бібліотека – близько 50 тис. томів літератури. На початку війни найцінніші предмети музею було евакуйовано на схід СРСР, до Уфи та Чкалова, серед них – вироби прикладного мистецтва, старовинне срібло та живописні полотна. Організацією перевезення займався А. І. Левенко³¹.

Зі Сумського художнього музею за дорученням офіцерів штабу Південно-Західного фронту було вивезено найбільш цінні полотна, які передано на тимчасове зберігання до філії Третьяковської галереї в Новосибірську. Аналогічно експонати Дніпропетровського художнього музею спочатку евакуйовано до Актюбінська, а згодом – до Уфи. Доповідна записка художника М. А. Шаранова від 3 листопада 1942 р., завідувача фондами українських музеїв, розміщених у м. Уфа Башкирської АРСР, свідчить про наявність у фондах значної колекції живопису, портретів і натюрмортів європейських шкіл – фламандської, голландської, італійської та німецької, а також творів визначних українських і російських митців: Левицького, Рєпіна, Боровиковського, Серова, Сурікова, Шишкіна, Несторова, Айвазовського, Полєнова, Верещагіна, Врубеля та інших³². У документі наголошувалося на критичній необхідності суворого контролю за умовами зберігання, оскільки будь-яке пошкодження цих творів призвело б до незворотної втрати культурної спадщини. Проте ці рекомендації майже не виконувалися, що свідчить про системну недбалість радянських органів у сфері охорони евакуйованих цінностей.

Одеський художній музей, колишній Одеський музей російського та українського мистецтва, був найбільшим центром збереження вітчизняного образотворчого мистецтва в Україні. Колекції включали ікони, церковний посуд, срібні вироби, порцеляну та кристаль, живопис, графіку, скульптуру, а також предмети декоративно-прикладного мистецтва та унікальні меблі,

³⁰ Кот С. Українські культурні цінності в Росії: полемічні нотатки замість висновків. *Розбудова держави*. 1996. № 3. С. 43.

³¹ Неділя А. Проблеми втрачених і знищених пам'яток Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарнавського. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 97.

³² ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп. 1. Спр 2. Арк. 41.

килими й люстри. У 1939 р. тут відкрито відділ радянського мистецтва, сформований на основі 70 живописних творів та великої кількості порцеляни³³.

Втім, вже на початку війни стало очевидним, що організація евакуації відбувалася без належного обліку та документування. Довоєнні інвентарні книги музею були втрачені, а записи про надходження почали вестися лише з 1945 року. Під час загрози окупації Одеси німецько-фашистськими військами та у ході оборонних дій (15 серпня – 16 жовтня 1941 року) частину колекції перевезено до Ташкента та Уфі. Згідно з актом від 1 листопада 1943 року, директор Державного музею історії мистецтв Узбекистану прийняв на зберігання 453 твори живопису та графіки. Повернення експонатів до Одеси показало критичні прогалини в обліку: у супровідних описах зафіксовано лише 404 роботи, доля 49 творів залишилася невідомою. Окрім того, акти складалися поспіхом, з частковими або умовними назвами («портрет», «пейзаж»), без зазначення розмірів і техніки виконання. Однак при доскональному вивченні списку згаданих робіт з повними вихідними даними вдалося встановити, втрату таких творів: Айвазовський І.К. «Красвид Одеси» П., о 94 x 135. «Одеса» Етюд П.О. «Мис» Д., 24 x 32,5. Маковський В. «Дівчина біля вікна». П., о. 56 x 46,5. Полснова О. Д. «Селянин». П., о. 41 x 44. Кузнецов М. Р. «Дівчинка за умивальником». 1892. П.,о. Куїнджі А. І. «Село, освітлене заходом сонця». Серов В.О. «Офелія». Майоліка. Врубель М. О. «Лель». Майоліка³⁴.

Точне число експонатів, надісланих в Уфу, – не встановлено, тому що збереглися лише акти від 20 лютого 1944 р., складені в Уфі при відсиланні творів мистецтва в Одесу. Ці матеріали свідчать, про повернення 192 твори. Згідно з цими документами, музеєм евакуйовано 654 твори. Друга частина колекції з початком окупації Одеси 16 жовтня 1944 р. залишилась в Одесі³⁵.

30 вересня 1941 року експонати Феодосійської картинної галереї імені І. К. Айвазовського були відправлені до Новоросійська, де тривалий час перебували на відкритому повітрі в порту через відсутність транспорту для подальшої евакуації, що завдало значної шкоди художнім творам. Аналогічно, експонати Херсонського музею, проходячи через Поті, Тбілісі, Баку та Красноводськ, прибули до Свердловська лише через 105 днів³⁶.

Варто відзначити, що значна частина евакуйованих фондів так і не досягла пункту призначення. Зокрема, під час перевезення повністю зникли шість скринь із цінними експонатами Нікопольського краєзнавчого музею, серед яких козацька ікона «Покрова Богородиці», клейноди, чарки Івана Сірка та запорізьке Євангеліє³⁷.

³³ Єрьоміна Л. Колекція Одеського художнього музею під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 р.р. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип.6. К., 1996. С. 164.

³⁴ Там само. С. 165.

³⁵ Єрьоміна Л. Колекція Одеського художнього музею під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 р.р. С. 166.

³⁶ Дацків І. Б. Доля музейних цінностей України періоду Другої світової війни. Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Вип.9. Тернопіль. 1999. С. 76.

³⁷ Кот С. Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну в контексті історії та міжнародного права. С. 119.

За даними доповідних записок і опитуванням окремих співробітників евакуйованих музеїв, організація перевезення відбувалася з численними порушеннями та недбалістю, що фактично носило характер злочинної необережності. Це призвело до втрати значної кількості творів та численних пошкоджень експонатів. Додатково, із Полтавського та Харківського музеїв кілька скринь разом із частиною керівництва музеїв так і не прибули до Уфи³⁸.

Сьогодні численні реліквії української культури залишаються розпорощеними між Третьяковською галереєю в Москві, Ермітажем та Російським музеєм у Санкт-Петербурзі, а також Новгородським музеєм-заповідником. Ще у 1939 році до Ермітажу на виставку з Львівського історичного музею було вилучено предмети зі всесвітньо відомих Михайлівських скарбів 1878–1896 рр., доля яких досі невідома.³⁹ Один із працівників Львівського історичного музею під час ретельного дослідження знайшов залишки спалених пергаментованих карток із хроніки XVI століття, що були знищені під час відступу червоної армії зі Львова⁴⁰.

Загадом на основі аналізу наявних документальних джерел без сумніву можна констатувати, що евакуація музейних колекцій українських музеїв і картинних галерей у східні регіони СРСР призвела до значних втрат історико-культурних цінностей. Особливо тривожним є факт, що частина евакуйованих фондів так і не досягла пунктів призначення, що підкреслює системну неорганізованість та недбалість радянської евакуаційної політики.

Аналіз умов збереження цих пам'яток у період евакуації свідчить про те, що вони далеко не завжди перебували під належним контролем, а численні спроби місцевих працівників музеїв привласнити привезені експонати додатково посилювали ризик їх пошкодження або втрати.

Таким чином, процес евакуації та реевакуації музейних колекцій призвів до незворотних втрат культурної спадщини України. Втрати, що сталися під час перевезення, неможливо відновити, однак державні органи та наукові установи повинні активізувати зусилля для повернення експонатів, що досі зберігаються на території колишнього Радянського Союзу, і забезпечити їхню належну охорону та облік. Реалізація цих заходів є критично важливою для відновлення культурної цілісності української музейної спадщини та збереження національної пам'яті.

2. Втрати культурної спадщини музеїв і картинних галерей в умовах нацистської окупації

Безпрецедентність втрат історико-культурної спадщини України зумовлена не лише руйнівним впливом бойових дій між двома наймогутнішими тоталітарними імперськими режимами в історії людства, але й системною

³⁸ ЦДАВО України. Ф.4763. Оп.1. Спр 2. Арк. 11–12.

³⁹ Кот С. Національне законодавство та його відповідність міжнародно-правовим нормам у сфері охорони культурних цінностей, як інструмент реституції та повернення національних культурних надбань. Повернення культурного надбання України. Проблеми, завдання, перспективи. Вип.10. К.: Танант, 1997. С. 149.

⁴⁰ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки XX ст.). К.: Наукова думка, 1994. С. 237

політикою цілеспрямованого пограбування та нищення національних надбань. Вислів командуючого шостою армією вермахта фон Рейхенау: «Ніякі історичні та культурні цінності на сході не мають значення»⁴¹, відображає радикальне нехтування культурними об'єктами німецькою армією та її союзниками. Подібне ставлення проявляли провідні діячі нацистського режиму: Гітлер заявляв, що «ми варвари і хочемо бути варварами», а Й. Геббельс відзначав: «Коли я чую слово «культура», я хапаюсь за пістолет», тоді як Г. Герінг відкрито проголошував наміри грабувати й робити це ефективно.

Серед численних втрат особливо значну частку становлять музейні цінності, які були знищені або насильно вивезені з України протягом воєнного періоду. Масштаби та специфіка цих втрат свідчать про необхідність системного підходу до пошуку та повернення культурних цінностей в Україну. Реалізація цієї роботи потребує вирішення комплексу складних завдань як внутрішнього, так і міжнародного характеру. Насамперед йдеться про: точний облік реальних втрат історико-культурної спадщини та складання детальних каталогів; дослідження обставин відчуження та маршрутів переміщення експонатів; встановлення місця їхнього перебування – точного або орієнтовного; всебічний аналіз правових аспектів та механізмів реституції, включно з поверненням та відшкодуванням; а також організацію міждержавних переговорів із залученням усіх зацікавлених сторін⁴².

Продовж усього періоду існування Радянського Союзу жодна з кампаній зі встановлення обсягів збитків, завданих історико-культурній спадщині СРСР, включно з Україною, не була завершена системно та логічно. Як наслідок, й донині відсутній повний та упорядкований реєстр втрат українських музеїв і картинних галерей, попри те, що від завершення Другої світової війни минуло понад півстоліття⁴³.

У процесі наукового вивчення наслідків війни для української культури масштаби втрат постійно уточнюються, демонструючи тенденцію до зростання. Згідно з першими повосенними офіційними даними, з українських музеїв було вивезено понад 40 000 експонатів. Пізніше, на початку 1990-х років, Міністерством культури колишнього СРСР, на основі матеріалів Надзвичайної комісії з виявлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх спільників, було встановлено, що лише з 15 українських музеїв було вивезено 240 693 експонати. Разом із даними щодо шести музеїв Криму загальні втрати музейних фондів на території сучасної України, враховуючи 21 музей, склали 283 782 експонати⁴⁴.

Робота з уточнення масштабів втрат українських музеїв триває, однак, вже сьогодні, враховуючи, що у 1940 р. на території України діяло 174 музеї

⁴¹ Разгонов С.Н. Завещано веками. 2-е доп., переробл.изд. М.: Мол. гвардия, 1985. С. 5.

⁴² Міжнародна охорона, захист і повернення культурних цінностей (збірник документів). К., 1993. С. 57.

⁴³ Федорук О. Україна і Німеччина: шляхи повернення культурних цінностей. *Політика і час*. 1996. № 8. С. 35.

⁴⁴ Кот С. Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну в контексті історії та міжнародного права... С. 112.

(без Криму), можна констатувати катастрофічні наслідки цих подій для історико-культурної спадщини українського народу.

Фундаментом дослідження та документування втрат національних культурних цінностей стало системне опрацювання широкого масиву архівних джерел. До них належать матеріали Надзвичайної державної Української республіканської та обласних комісій зі встановлення збитків, завданих війною, документи Комісії з питань історії Другої світової війни: акти, доповідні записки, інвентарні списки, складені радянськими установами напередодні, під час та після війни, а також документальні матеріали німецьких військових відомств, окупаційних адміністрацій і органів місцевого самоврядування на тимчасово окупованих територіях.

Більшість закладів культури, пошкоджених в період війни, не мають списків втрачених цінностей. В багатьох музеях втрачено довоєнні каталоги, інвентарні книги та описи, документи довоєнного та воєнного періоду, що значною мірою ускладнює документування втрат. З другого боку, наявні списки втрат, недостатньо повно віддзеркалюють їх характер, потребують суттєвих уточнень, бо складались переважно у 1944–1945 роках надзвичайно спішному порядку, одразу після визволення населених пунктів від окупантів, зазвичай в умовах відсутності будь-яких довоєнних реєстрів та каталогів⁴⁵.

Та було б необачним спрощенням подавати політику німецьких окупантів стосовно історико-українських культурних цінностей лише як руйнівну, як акт вандалізму. Ставлячись загалом із зневагою, до української культури, нацисти, водночас, виявляли особливу зацікавленість у її шедеврах, і не приховували своїх переконань, що цінності культури українцям ні до чого, і, що місце цих пам'яток, у Німеччині. І якщо до школи або кінотеатру вони ставились байдуже, використовуючи їх, у кращому разі, як казарми або казино, то до музеїв і картинних галерей виявляли підвищений, хоч і специфічний інтерес. Причому інтерес цей був глибокий, продуманий, спланований і прорахований буквально у деталях, накладений у спеціальних інструкціях, довідниках, розшукових виданнях (наприклад, у довідниках «Музеї Києва в період радянської влади» та «Музейна справа в СРСР»), (одночасно був створений спеціалізований апарат для виявлення, обліку та вилучення культурних цінностей, які класифікувались як «трофейні»)⁴⁶.

Окрім різних нацистських установ, що займалися вилученням і транспортуванням музейних цінностей, румунська окупаційна влада також створила спеціалізований апарат для систематичного пограбування культурно-освітніх і наукових закладів – так звані «трофейні комісії». Вони підпорядковувались органу «Організація І», який мав розгалужену агентурну мережу та виконував різноманітні завдання. Діяльність цієї структури регламентувалася спеціальною постановою, у якій щодо робіт мистецтва містилося чітке вказання: «Твори мистецтва та художні цінності необхідно збирати максимально непомітно, не

⁴⁵ Кот С. Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну в контексті історії та міжнародного права... С. 113.

⁴⁶ Коваль М. Теоретичні засади злочинних дій нацистів щодо української культури та їх реалізації під час окупації України в 1941–1944 рр. Повернення культурного надбання України. Проблеми. Завдання. Перспективи. Вип. 7. К.: Абрис, 1997. С. 12–20.

привертаючи уваги. Картини бажано вилучати з рам; якщо це неможливо, слід обережно вирізати їх і згорнути в трубку. Твори мистецтва та національні цінності підлягають перевезенню виключно румунськими санітарними поїздами у пункти, визначені генеральним штабом. Строго заборонено використовувати терміни «захоплено» або «викрадено». Висновки у рапортах слід формулювати, наприклад, так: «Організація І (по Одесі, на Донці, у Криму). Організовано 12 гармат калібру 123, 20 кулеметів, 15 мінометів тощо»⁴⁷.

Наявність такої розгалуженої та професійно підготовленої системи свідчить про колосальні масштаби мародерства, яке підносилося до рівня «державних інтересів». При цьому участь у грабунку брали не лише керівники нацистських структур на кшталт А. Розенберга чи Й. Ріббентропа, а й рядові солдати, що імітували поведінку «шефів», привласнюючи цінності нижчого гатунку. Хоча міністри, генерали та губернатори отримували найцінніші колекції, для нижчих виконавців залишалися «дрібниці», які часто мали неабияку художню або історичну цінність.

Вершиною цієї ієрархії мародерів був сам Адольф Гітлер. Молодий і невдалий художник, він планував у рідному Лінці (Австрія) створити помпезну галерею – «Музей фюрера». З цією метою директор Дрезденської картинної галереї Г. Поссе відбирав для неї найкращі роботи серед викрадених у захоплених державах, зокрема України. У спеціалізованій літературі таку операцію нацистів іноді умовно називають «акцією Лінц»⁴⁸.

Не турбуючись юридичними аргументами для легітимізації своїх мародерських операцій, нацистські керівники створювали й ідеологічне «пояснення», що надавало грабунку вигляд «правомірності». Зокрема, один із співробітників оперативного штабу Розенберга, доктор Бергер, формулював це так: «У боротьбі проти німецького народу євреї використовують усе, що мають. Але на відміну від бойових дій на фронтах, тут йдеться не про кров, а про гроші. Картина Рембрандта, якою вони володіють сьогодні, є практично інструментом фінансування антинімецької боротьби завтра. Тому така картина прирівнюється до військового спорядження, подібно до зброї, застосованої солдатом у бою»⁴⁹. Очевидно, що подібне «обґрунтування» слугувало формальним виправданням будь-яких мародерських дій нацистських службовців.

Безпрецедентний грабунок шедеврів українських музеїв і картинних галерей легалізовано спеціальним розпорядженням начальника фронтового оперативного тилу «Південь» від 24 серпня 1941 року (на той час це був вищий військовий чин на окупованій території України), в якому однозначно зазначалося, що у питанні використання творів мистецтва, котрі були чи будуть реквізовані на території, зайнятій німецькими військами, «німецька сторона у будь-якому разі користується пріоритетним правом розв'язання цього питання». Нацистські фахівці із штабу Розенберга підкреслювали велике значення музеїв Києва для Сходу, оскільки вони є єдино крупними музеями Радянського Союзу, що потрапили до рук німців у стані відносного

⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. (ЦК КП(б)У – ЦК КПУ). Оп. 70. Спр. 108. Арк. 42–49.

⁴⁸ Коваль М. Доля української культури за «нового порядку» (1941–1944 р.р.). Український історичний журнал. 1993. № 11, 12. С. 16.

⁴⁹ Коваль М. Доля української культури за «нового порядку» (1941–1944 р.р.). С. 16–17.

збереження, незважаючи на евакуацію мистецьких творів. Але визнання нацистами унікальності київських музеїв аж ніяк не означало дбайливого до них ставлення з боку німецько-фашистських окупантів. У київських музеях «паслися» одразу обидві гітлерівські служби – Оперативний штаб рейхслейтера Розенберга і батальйон Й. Ріббентропа, які здійснювали широкомасштабну мародерську операцію «Лінц»⁵⁰.

Трагічною склалася доля музейних зібрань столиці України. Нищівної руйнації від нацистської навали зазнала унікальна пам'ятка культури світового значення – Києво-Печерська лавра, що була заснована в середині XI ст. і протягом дев'яти століть зберігала та збагачувала скарбницю історії культури нашого народу⁵¹.

У жовтні-грудні 1941 року критими автомашинами, під покривом темряви, німці вивезли з Києво-Печерського заповідника найцінніші з експонатів. Так, з Лаври зник весь відділ давньої зброї, що нараховував до 4000 експонатів. Серед них були унікальні речі, наприклад, шабля польського короля Стефана Баторія, вітрина запорозької зброї, оригінали грамот українських гетьманів, акти XV–XVII ст., давні рукописи наукових праць, нумізматична колекція й інших. Було пограбовано Лаврський музей історії архітектури, котрий відтворював історію розвитку будівельного мистецтва від печерних жител кам'яного віку, до споруд давньоруської архітектури. Прихоплено нацистськими окупантами й дуже рідкісні примірники найцінніших середньовічних книг, збірку унікальних гравюр⁵². Усе це нагромаджене цілими поколіннями українських колекціонерів-подвижників за якісь лічені тижні зникло у бездонних сейфах і сховищах нацистських грабіжників.

3 листопада 1941 р. окупаційні війська знищили унікальний архітектурний об'єкт – Успенський собор Києво-Печерської лаври, споруджений у 1075–1089 роках Великим князем Святославом та розписаний у 1897 році художником В.В. Верещагіним. Зі споруди було вивезено до Німеччини понад 20 срібних риз, царські врата із срібла, масивні срібні дошки з вітваря, кілька євангелій у срібних оправках, три срібні гробниці, а також лаврську колекцію тканин і парчі, що налічувала понад 2000 рідкісних і цінних зразків із дарчими записами царів та гетьманів, а також цінні матеріали археологічних розкопок⁵³.

Зазначмо, що продовж кількох епох створювалися багатющі колекції Київського державного історичного музею. Зрештою, напередодні Другої світової війни, він став центральним в Україні сховищем історичних та археологічних пам'яток і посідав третє місце серед музеїв Радянського Союзу за багатством і науковою цінністю своїх фондів. Для планомірного вивезення

⁵⁰ Коваль М. Пограбування та знищення фашистськими загарбниками музейних, архівних та бібліотечних цінностей України (1941–1944) *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 37–38.

⁵¹ Марченко Г. Скарби Києво-Печерського заповідника втрачені під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 161.

⁵² ЦДАВО України. Ф.4620. Колекція документів історії Великої Вітчизняної війни. Надзвичайна державна комісія по розслідуванні німецько-фашистських злочинів. Оп. 3. Спр. 331. Арк. 171.

⁵³ Там само. Арк. 171–173.

в Німеччину музейних фондів до музею прибув німецький доктор археології Грімм – музейний працівник з міста Голле, а згодом його замінив новий німецький керівник професор Штампфус⁵⁴. Краці унікальні речі паковувались в скрині і направлялися до рейху під виглядом збереження музейних експонатів від можливого бомбардування. Таким чином, були вивезено до Німеччини колекції з палеоліту, неоліту, Трипільської культури та епохи міді та бронзи, скіфські колекції музею, зброю, кераміку, побутові речі з відділу грецьких причорноморських колоній – кіпрську кераміку – біля 5000 експонатів, кераміку з Ольвії, вивезли матеріали з відділу «Київська Русь», в числі їх такі унікальні речі, як запрестольний хрест X ст., десятинної церкви, зразки з гербом Рюриковичів та інші цінні експонати. Втрати цих збірок становлять для науки і українського народу неоціненні збитки. Німецькі керівники не забували і про свої особисті інтереси. Так, професор Штампфус, окремі ящики з експонатами, відправляв у Німеччину, адресуючи їх своїм друзині. Доктор Грімм мав дещо інше уподобання: «він подарував найцінніше намисто зі скіфських могил генерал-комісару Магунія, а до себе в квартиру перевіз музейні меблі. А тим часом підлеглі нацистських учених-музесзнавців виколупували зі стін музею і привласнювали барельєфи XII ст.»⁵⁵.

Останню партію колекцій історичного музею вивезено вже перед самим визволенням Києва до Кракова у супроводі колишніх співпрацівників даного музею-Курінного та Козловського. Прибулий до Кракова вантаж розміщено у місцевому Археологічному музеї із зазначенням про можливе майбутнє транспортування колекцій до Ратибора⁵⁶.

Окупанти під керівництвом доктора Вінтера, його заступника доктора Венцинга, доктора Розамфа і художника Клейна вивозили в Німеччину майже всі експонати з музею західноєвропейського і східного мистецтва, залишивши лише декілька великих полотен⁵⁷.

На засіданні 10 червня 1942 року за участю заступника генерал-комісара фон Бюнау та керівника відділу культури партайгеносе Рейнхарда, а також представників робочої групи «Вест-Україна» айнзацштабу рейхслейтера А. Розенберга, очолюваної партайгеносе Рудольфом, обговорювалося передання картин з музейних фондів німецьким установам. До музею західноєвропейського мистецтва були направлені архітектор Бар і художник Тессин із Рівного за дорученням рейхскомісара з метою відібрати полотна для його приватної квартири. У результаті першого відбору з колекції музею було вилучено сім найцінніших робіт, а згодом – ще 17 творів із запасників, серед яких знаходилася картина XVII століття «Паламадес» та дві іспансько-мавританські тарелі XVI ст.⁵⁸.

⁵⁴ ЦДАВО України. Ф.4620. Колекція документів історії Великої Вітчизняної війни. Надзвичайна державна комісія по розслідуванні німецько-фашистських злочинів. Оп. 3. Спр. 331. Арк. 179.

⁵⁵ Там само. Арк. 179–183.

⁵⁶ Там само. Арк. 135–136.

⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 7.

⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 46.

2 липня 1942 року майор фон Альфенслебен вилучив ще десять великих і цінних полотен для прикрашення приватної квартири та службових приміщень обергрупенфюрера Прютцмана на півдні Росії. 3 липня рейхскомісар особисто відвідав музей і протягом кількох годин відібрав 15 додаткових творів для облаштування своєї квартири та адміністративних приміщень у Рівному⁵⁹.

У політичних засадах рейхскомісар виступав проти підтримання порядку та збереження музейних колекцій у Києві, аргументуючи це тим, що демонструвати німцям мистецькі здобутки росіян, які до війни створювали значні збірки і мали художній смак, він вважав небажаним⁶⁰.

Багато років не викликало сумніву, що звіт про пограбовані і втрачені музейні експонати, який складено по гарячих слідах у кінці 1944 року і надіслано до Управління образотворчих мистецтв при Раді Міністрів СРСР, відповідає дійсності. Однак після копіткої роботи встановлено, що втрати, яких зазнав музей під час тимчасової окупації міста, набагато перевищують попередні дані і, замість 364 живописних творів, становлять 520 картин, 1199 творів скульптури і ужиткового мистецтва, 24500 графічних творів – всього 28219 одиниць. У 1998 р. складено каталог творів західноєвропейського живопису, втрачених в період Другої світової війни⁶¹.

До із важливих завдань належить пошук документів, які б свідчили, що музей втратив експонати внаслідок пограбування його окупантами, а не під час безвладдя у перехідні періоди воєнного лихоліття. В перші дні війни понад двісті живописних полотен і частково творів ужиткового мистецтва було вилучено із музею для прикрашання приміщень вищих військових чинів і посадових осіб гебітскомісаріату. Решта згодом продемонстровано в експозиції для нацистських офіцерів і солдатів.

У вересні 1943 року окупанти вже готували музейні цінності до вивезення на Захід. За донесеннями керівнику крайового управління архівів, бібліотек і музеїв доктору Георгу Вінтеру, з музею вивезено 22 скрині з картинами, 36 папок з гравюрами, окремо 21 гравюру і один сувій. Доля творів ужиткового мистецтва – невідома. Щодо гравюри, то також немає можливості точно встановити кількість аркушів, вивезених у 36 папках, але можна стверджувати, що це була краща частина збірки з творами таких видатних німецьких майстрів графіки XV ст., як Альтдортер і Дюрер та провідних майстрів італійського Відродження⁶².

З Київського музею українського мистецтва, котрий нараховував 41 тис. експонатів, у відділі народного мистецтва залишилось лише 1900. Вивезено з Києва у Німеччину український посуд XVIII – XIX – початку XX ст., в тому числі і зразки робіт великих майстрів Ф. Лавренюка, А. Гончара, М. Панасюка та багато інших. Нацистські окупанти вивезли роботи гончара Бахметюка пограбували багатющу колекцію вишивок XVIII–XX ст. І колекції народного одягу і велику колекцію писанок, 11420 експонатів з художньо-промислового

⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 47–50.

⁶⁰ Там само. Арк. 53.

⁶¹ Там само. Арк. 10–11.

⁶² Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 6. К., 1994. С. 22–23.

відділу, в тому числі колекцію фаянса Києво-Межигірської фабрики 1780–1798 років, 5384 предмети живопису, графіки, скульптури художників О. Мурашко, Н. Мурашко, Бурачека, Пимоненка, Яровського, Левченка, Яремичи та інших. Вивезено також цінні музейні меблі. Доктором Лесле, котрий працював в архівному управлінні, вивезено, наприклад, гарнітур із червоного дерева першої половини XIX ст., оббитий французьким gobelеном; доктором Георгом Вінтером – позолочені стільці, оббиті срібною парчею і вишивкою⁶³.

У листопаді 1941 року нацистські окупанти здійснили пограбування одного з провідних музейних закладів України – Київського музею російського мистецтва. У приміщеннях музею залишилося понад 60 картин, які не були евакуйовані та становили значну художню цінність; як зазначав німецький експерт, вони «могли надати досить точне уявлення про розвиток мистецтва в Росії»⁶⁴.

Нацистське командування встановило в музеї, вартових і призначило також директора музею), що була неперевершеного знавця російського образотворчого мистецтва, зокрема, живопису П.А. Кульженко (Голубкову). Вона займалася не тільки суто адміністративними справами, а й читала лекції для німецьких військовослужбовців. Так само із знанням справи «забезпечувала» директриса вивезення нацистами, перед вступом до Києва радянських військ, майже 1,5 тис. Експонатів – 900 старовинних ікон, творів живопису XVIII–XIX століть, картин і акварелей Соколова, Айвазовського, Бенда, Флавицького, Петрова-Водкіна (всього 98 скринь). У спустошених залах музею залишилася лише мармурова статуя «Нестор-літописець» праці М. Антокольського. Востаннє майно київського музею, як і саму Кульженко, бачили у замку Вільденгоф на околиці Кенігсберга у грудні 1944 р.⁶⁵ Від цього часу сліди музейних скарбів загубилися. Що ж до П.А.Кульженко, то її в Німеччині було заарештовано органами державної безпеки і засуджено за співпрацю з окупантами.

Коли 5 вересня 1943 року спалено і зірвано Київський державний університет ім.Т.Шевченка, заснований у 1834 році, у вогні атрачено зоологічний музей університету, який нараховував понад 2 млн. екземплярів експонатів, і цілий ряд інших музеїв, наприклад, зооанатомічний, анатомічний, ботанічний, загальної біології, мінералогії, палеонтології, петрографії⁶⁶.

Предмети художнього мистецтва вивезено, в основному, безпосередньо до Німеччини, де одним з найбільших сховищ творів живопису був замок Буксхайм, який знаходився на півдні Німеччини.

У вересні 1944 року в Східній Пруссії рейхскомісар України розмістив вивезені з Києва живописні полотна і предмети мистецтва в маєтку Ріхау під Велау та в маєтку Вільденхоф графа Шверіна. Зібрана колекція з київських музеїв складалася з колекції ікон XIV–XVIII ст., з Російського музею Києва, творів відомих майстрів німецької, італійської та нідерландської шкіл, з Київського музею західного та східного мистецтва, а також робіт кращих

⁶³ ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 13. Т. 1. Арк. 59–63.

⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 31.

⁶⁵ Вечірній Київ. 17 травня 1983.

⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 331. Арк. 169.

російських художників XVIII–XIX ст. Відомо, що цією колекцією зацікавився А.Гітлер, який особисто ознайомився із списком обсягом понад 40 аркушів, складеним досить грамотно, із зазначенням інвентарного номера, автора, назви предмета, часу створення, школи, техніки та розміру. Відомо, що краші предмети мистецтва, вивезені співробітниками айнзацштабу з окупованих східних областей, часто передавалися для поповнення колекцій найвищих керівників рейху-фюрера, Г. Герінга⁶⁷.

Крім айнзацштабу рейхслейтера А. Розенберга на території України під час окупації діяли інші нацистські організації, що масово вивозили з музеїв до Німеччини окремі експонати та колекції. Серед них були воснізовані геологічні груп СС, діяльність яких здійснювалась незалежно від оперативного штабу Розенберга, в основному на території України. Керівником цих груп призначено унтерштурмфюрера СС Йордана⁶⁸.

До обов'язків цих груп належало систематичне вилучення та вивезення геологічних та археологічних колекцій, а також наукової літератури з музеїв. Зокрема, з Києво-Печерської лаври вони вивезли книгу німецького пастора Гербінія, видану у 1675 році – «Релігійні київські підземелля» (Joh/Gerbini, Das unterirdische Kiew), що містила один із найдавніших планів лаврських печер. Після завершення війни ця книга так і не повернулася до Києва. Геологічні групи СС також вивезли колекції скам'янілих решток із Київського зоологічного музею та музеїв Криму, археологічні знахідки й наукову літературу з інших установ. Усі предмети, забрані цими групами з українських земель, за наказом рейхсфюрера СС Г. Гімлера зберігалися у школі СС «Дім Ведельсбург» поблизу Падерборна⁶⁹.

За період Другої світової війни зазнав значних втрат Харківський художній музей – один з найбільш потерпілих від нацистів музей не тільки України, а й всього колишнього Союзу (довоєнна назва – Українська картинна галерея). До війни вона успадкувавши колекції декількох музеїв Харкова, (з 75000 експонатів втратили становили понад 70000). Це іконопис XV–XVIII ст., живопис і графіка Нідерландів, Італії, Франції, Фландрії, Іспанії, Німеччини XVI–XIX ст., більше 20000 творів декоративно-ужиткового мистецтва: меблі, парцеляна, бронза, килими, вишивки і т.ін. Вивозив колекцію в декілька прийомів штаб рейхслейтера Розенберга. У вересні 1943 р. професором М. Пфайффером з музею вилучено для вивезення в Рівне, 96 українських, 185 західноєвропейських картин, 12 одиниць гравюр на дереві і на міді, 25 килимів та гобеленів. Саму галерею, з залишками експонатів, спалено⁷⁰. У 1944 р. складено списки найбільш цінних експонатів, втрачених під час війни. Серед них картини таких відомих майстрів – Айвазовського, Рєпіна, багато робіт Полєнова, Шишкіна та ін. Ці твори розпайовано по спецховищах, приватних колекціях, різних музеях⁷¹.

⁶⁷ Седик О. Мистецькі цінності вивозили вагонами. Хрещатик 1997. 5 листопада.

⁶⁸ Себта Т. Українські музеї під час окупації в роки другої світової війни. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 6 К., 1996. С. 136.

⁶⁹ Там само. С. 136–137.

⁷⁰ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 23. Спр. 1063. Арк. 102.

⁷¹ Лосєвський І. Де «зариті» Харківські скарби? Культура і життя. 1996. 3 липня.

Під час німецької окупації суттєвих втрат зазнав і Державний музей українського мистецтва у Харкові. Відбір та пакування музейних експонатів здійснювали двоє фахівців з Мюнхенської Пінакотеки та Берлінського музею, які передусім відбирали кращі твори російського та західноєвропейського мистецтва. Пізніше були вивезені роботи українських художників, серед яких С. Васильківський, М. Беркас, О. Левченко, а під кінець окупації – майже всі найцінніші експонати. Науковий співробітник музею Губа згадував про вивезення таких творів, як «Молебінь під час посухи» Г. Мясоедова, «Селянин» С. Іванова та численних ікон⁷².

Також значних збитків зазнав музей анатомії людини Харківського університету. Визначити повні масштаби пограбування не вдалося через зникнення старих інвентарних списків, а всі музейні меблі були реквізовані для потреб військової лікарні⁷³.

Втрати харківських художників під час німецької окупації слід розглядати як систематичний удар по національній культурі, спрямований на знесення українського мистецького середовища. У В.Ф. Мироненка, майстра кольорового офорту, були викрадені 20 офортних кліше, створених для альбому «Пейзажі України», що свідчить про селективний підхід окупантів: цінувались роботи, які документували національну ідентичність. А. Страхов втратив кримські пейзажі та акварельні замальовки з подорожей Туреччиною на 37 500 карбованців, оригінальні графічні роботи на 81 000 карбованців і скульптурні твори на 520 000 карбованців, включно з моделями пам'ятника Тарасу Шевченку.

Заслужені діячі мистецтва зазнали ще масштабніших втрат: С. Ф. Беседін позбувся олійних полотен, ескізів і малюнків на 700 000 карбованців; О. М. Довгаль втратив портрети, гравюри, естампи, плакати та книжкову графіку на 280 000 карбованців, а також олійні полотна про життя Т. Г. Шевченка на 40 000 карбованців; Д. П. Овчаренко втратив ескізи театральних костюмів на 100 000 карбованців та етюди й малюнки на 90 000 карбованців. І. М. Шульга втратив художні твори на 560 000 карбованців, зокрема картини видатних українських митців («Рибалки»), а також ряд полотен на суму 390 000 карбованців, серед яких «Присяга Богдана Хмельницького» та «Пісня запорожців»⁷⁴.

Окремо доречно зазначити знищення або втрату сімейних реліквій, що передавались із покоління в покоління: антикварних бронзових і фарфорових статуеток, старовинного фарфорового посуду та сервізів із позолотою, створених майстрами Росії, Франції, Чехії та Японії.

Окрім особистих колекцій, були цілеспрямовано знищені або вивезені роботи інших українських графіків і живописців: «В. Г. Аверіна, Б. П. Бланка, Г. А. Бондаренка, Й. А. Дайця, А. М. Перешкольника, М. З. Фрадкіна, Г. Б. Берковича, Д. М. Шавикіна, театральних художників М. М. Калашникова,

⁷² ЦДАВО України. Ф. 3538 (Рейхскомісар України). Оп. 1. Спр. 52. Арк. 7.

⁷³ ЦДАВО України. Ф. 3676 (Міністерство культури і мистецтв України). Оп. 1. Спр. 231. Арк. 281.

⁷⁴ Крячок М. До питання втрат творів художників Харкова в роки другої світової війни. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 100.

Н. Ф. Соболя, Г. А. Цапка та скульпторів П. М. Бондаря, О. М. Кудрявцевої, Й. Л. Рика. Значні втрати зазнав і Г. А. Цапко, який окрім власних творів втратив рідкісні ікони XVII–XVIII ст. та роботи відомих художників, включно з О. Г. Брюлловим («Портрет старої жінки») і М. Б. Бураченком («Канів»)⁷⁵.

Отже, аналіз цих випадків демонструє, що окупанти не діяли хаотично, а проводили системну експропріацію та знищення культурних цінностей, що мала на меті не лише матеріальне пограбування, а й руйнацію національної ідентичності українського народу. Втрата цих колекцій стала незворотною, оскільки більшість творів безслідно зникли, що підкреслює необхідність сучасних заходів із реєстрації, дослідження та відновлення історико-культурної спадщини України⁷⁶.

Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького – один з найбільших музеїв України, скарбниця багатьох реліквій української та світової історії. На початку Другої світової війни фонди музею налічували 84000 експонатів. За період війни було знищено 52000 експонатів. Серед них колекція пам'яток історії та культури запорізького козацтва, етнографічні, нумізматичні колекції, зібрання рідкісних книг і документів. Усі разом і кожний експонат зокрема, як люди, мають свою долю. Серед усього історичного багатства, вивезеного німецькими військами у 1942 р., був у скарбниці музею один експонат з цікавою історією, сторінки якої пов'язані з життям відомих скульпторів, митців, поетів, істориків, царів, – долею усього міста Катеринослава. Це скульптура Катерини II із міді – праця талановитих берлінських майстрів Меєра, Маукіша та Мельцера, що створили її у 1788 р. на замовлення купця О. М. Гончарова – прадіда дружини О. С. Пушкіна. Подальша доля скульптури Катерини II невідома⁷⁷.

Директор Дніпропетровського державного художнього музею Скрипник, виконуючи розпорядження заступника голови Комітету у справах мистецтв УРСР Р. О. Пашенка від 5 липня 1948 року, підготував і надіслав переліки музейних цінностей, які були примусово вивезені нацистськими окупаційними силами. Зазначені списки укладено на основі німецької документації, а також свідчень очевидців, які були присутні під час вивезення цих предметів.

Точні відомості про маршрут транспортування та кінцевий пункт призначення цінностей у Німеччині залишаються невідомими. Водночас встановлено, що їх переміщення відбувалося орієнтовно у напрямках Львів–Краків та Варшава–Лодзь. Серед вивезених творів згадуються картини Ю. Федерса «Яблуня в цвіті» і «Лісова дорога», Дауфмана «Туалет Венери», Г. Головка «Кримська дорога», М. Пимоненка «Дівчина», Шильдера «Роцца», а також

⁷⁵ Крячок М. До питання втрат творів художників Харкова в роки другої світової війни. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 100–101.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Бурак В. Підсумки розшуків пам'ятника Катерині II – експоната Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького, втраченого під час другої світової війни. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 138.

значна кількість скульптурних робіт. Загалом списки викрадених експонатів займають 12 аркушів⁷⁸.

7 березня 1942 р. було оприлюднено документ, у якому зафіксовано факт отримання майна з Дніпропетровського художнього музею представником німецької окупаційної адміністрації. Серед вилучених цінностей значилися сім меблевих гарнітурів у стилі модерн, а також низка художніх творів, зокрема картини М. Володимирського «На Волині», Лупола «Селяни», С. Орановського «Яхта в бурю», Федоровича «В листях», К. Крижицького «Східний ринок», І. Ендогурова «Водоспад», Ю. Гефнера «На фонтані», Любимова «Завод», О. Біліша «У літньому саду», В. Радимова «Етюд» і Дернова «Етюд»⁷⁹. Загалом у період окупації Дніпропетровський художній музей зазнав значних втрат: було вивезено або знищено 1149 експонатів⁸⁰.

Чернігівський історичний музей також зазнав значних втрат у роки війни. Найціннішими предметами його колекції були українські старожитності, архівні документи, портрети козацької старшини XVII–XVIII ст., а також картини відомих художників⁸¹. Майно музею було знищено нацистськими окупантами під час авіанальоту перед захопленням Чернігова в серпні 1941 р., а під час окупації значна частина цінностей була розграбована.

Серед втрат – матеріали археологічних розкопок на Чернігівщині, проведених Д. Самоквасовим і Ф. Волковим, у кількості близько 1200 експонатів; близько 300 предметів меблів у стилістиці відповідної епохи; понад 3000 одиниць фарфору, фаянсу та скла, серед яких – зразки гутного скла України XVII–XVIII ст., вироби Кисво-Межигірського фаянсового заводу, а також художній фарфор і фаянс Росії, Західної Європи та країн Сходу. Крім того, були втрачені близько 1500 картин, портретів, етюдів і ескізів, 100 гра-вюр, 200 скульптур, 2500 ікон, унікальна фреска Текли XI ст. із Чернігівського Спаського собору, 1500 зразків української та російської кераміки, майже 500 експонатів холодної та вогнепальної зброї XVI–XVIII ст., а також до 500 предметів історико-побутового характеру XV–XX ст. Під час окупації зникли й облікові книги музею, що нині ускладнює точне визначення втрат фондів⁸². Загалом, після закінчення війни у 1947 році з Німеччини було повернуто лише 21 експонат⁸³.

8 квітня 1944 року складено акт про знищення Полтавського державного історико-краснзнавчого музею. В перші дні після захоплення німцями Полтави фашистські війська 18–20 вересня 1941 року у музеї розбили і знищили експонати революції 1905 року. В ті ж дні пограбовано колекції боспорських і бактерийських монет. Тоді ж розпочато грабунок і іншого характеру – бралось під розписку картини, скільптури, меблі килими тощо, та не повертало.

⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп.1. Спр. 144. Арк. 2–3.

⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 3538. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 70.

⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 203.

⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 3538. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 9.

⁸² ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 321. Арк. 178–179.

⁸³ For Germany and Themselves: The Motivation behind the Nazi Leaders Plundering and Collection of the Art. – by Jonathan Petropoulos. Spoils of War № 6. February, 1999. P. 33.

У цьому відношенні особливо відзначилися генерал Фрідріх Лонінг і перший заступник гібетскомісара Рудольф Руж.

Зондерфюрер Р. Бек із «Пропаганда Абтейлунг 4» проявив себе ще й у плані систематичного вивезення цінностей до Німеччини. 19–20 вересня 1943 р. відбулося повне пограбування музею: «нацисти прибували автомобілями й завантажували старовинну зброю та різьблені дерев'яні вироби. 21 вересня група з 40 окупантів»⁸⁴ увірвалася до музею, руйнувала залишені експонати, а о 14:00 підпалила будівлю – унікальний зразок архітектури в українському стилі, розписаний за ескізами відомих українських художників. У головному залі були знищені три великі піаніно та роботи О. Васильковського: «Вибори полковника Пушкаря на Спаській площі», «Козак Голота і татари», «Рамадановський шлях». За наказом музейного інспектора Р. Штамфуса (Київ) до Німеччини вивезли цінні археологічні матеріали слов'янської старовини, картини, історичні пам'ятки та українські вишивки. Під час пожежі були втрачені знамена Петра І з Полтавської битви 1709 року, мідна гравюра Полтавської битви та портрет Леонтія Кочубея кінця XVII ст. Повністю знищені кабінети М. Гоголя, І. Котляревського, П. Мирного та В. Тесленка. Відступаючі німецькі частини розграбували й потрошили близько 300 фарфорових виробів, 600 дерев'яних, 3000 гончарних експонатів, 300 вишивок на полотні та шовку, 500 виробів зі скла, 75 одиниць українського одягу і взуття, 500 одиниць холодної та вогнепальної зброї, близько 500 ікон та іншого церковного майна. Вивезено до Німеччини приблизно 35 000 експонатів⁸⁵.

13 березня 1945 р. директор Полтавського художнього музею П. Горобець надіслав Р. Пашенку лист із переліком музейних цінностей, що були вивезені німецькими окупантами, а також тих, що загинули під час пожежі.

Точний перелік вивезених картин встановити не вдалося, оскільки їх відправку під час німецько-фашистської окупації проводив особисто тодішній директор музею К. Мощенко, без участі інших працівників. Також залишаються невідомими маршрути транспортування цих експонатів. За свідченнями очевидців, деякі полотна, наприклад, «В небесах» художника М. Ярошенка, а також кілька картин італійської школи, були вирізані з рам і викрадені німецькими офіцерами та солдатами.

Перед пожежею в музеї залишалося багато полотен, серед яких роботи І. М'ясоєдова: «Амазонки», «Похід Аргонавтів», «Битва амазонок з кентаврами»; К. Ярошенка: «Іуда», «Сплячий малюк», «Причини невідомі», «Дівчинка з іграшками», «Портрет Михайловського», «Невський проспект», «Портрет матері», та інші. Також збереглися численні твори італійської та голландської школи, а також роботи полтавських художників – С. Розенбаума, М. Цисса, П. Горобця, О. Орлова.

Втрати музею включають: 1540 експонатів живопису (олія, акварель), 1895 ікон, 1656 графічних робіт (гравюри, малюнки), 174 скульптури, 1697 предметів народної творчості (килими, плахти, вишивки), 1424 одиниці народної кераміки, 3419 різьблених виробів із дерева, 2000 писанок,

⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 333. Арк. 23–30.

⁸⁵ Там само. Арк. 22–38.

1200 предметів фарфору та фаянсу, 355 виробів зі скла та кришталю, 4267 тканинних виробів (шовк, парча, гобелени), 144 одиниці художніх меблів різних стилів, а також близько 5000 томів книг у музейній бібліотеці⁸⁶.

За роки Другої світової війни Сумський обласний художній музей зазнав величезних втрат. 30 вересня 1941 року під час нальоту німецької авіації була зруйнована центральна частина музейної будівлі. Вцілілі після бомбардування експонати було зібрано в іншому приміщенні, де навесні 1942 року музей відновив роботу до 1 вересня 1943 року. У цей день, під час відступу з Сум, німецькі війська за наказом коменданта міста Дальмасра та полковника Краузе спалили музей. У результаті пожежі майже всі художні цінності, бібліотека та інше майно музею були втрачені.

Що стосується Білоцерківського краєзнавчого музею, то вже в перший день окупації фашисти відкрили всі 8 ящиків із найбільш цінними експонатами, що зберігалися в приміщенні костюлу та призначалися для евакуації⁸⁷. Внаслідок систематичного розкрадання значна частина музейних предметів зникла. До війни найціннішими у колекції були зібрання живопису та ікон, передані музею при його заснуванні у 1924 році з мастків і навчальних закладів графів Браницьких та з мастку Верхівня на Сквирщині, що належав родині графів Ржевуських-Ганських.

У 1944 році під час відступу німецькі окупанти розпочали вивезення музейних фондів. До початку окупації в музеї зберігалось близько 10 тисяч одиниць, а після звільнення міста залишилися лише 1218 експонатів. Було втрачено більшість колекції польських портретів невідомих авторів XVIII ст. (портрети Владислава Ягелончика, Владислава Варменчика, Станіслава Жолковського, князя Станіслава Любомирського, Яна Замойського, князя Георга (Юрія) Себастьяна Любомирського, Станіслава Ревери Потоцького, Юрія Оссолінського, Лева Сапегі, Станіслава Залеського, Яна Швайковського); роботи французьких художників, серед яких «Втіха Адоніса» та «Дофін із собачкою» (невідомі автори XVIII ст.), колекцію французьких гравюр (7 одиниць, XIX ст.), твори італійської школи, зокрема Джованні Белліні, а також картини відомих майстрів: І. Їжакевича «Ярмарок на Україні», М. Самокиша (колекція малюнків на козацькі теми, XIX ст.), Бізота «Пейзаж» (XIX ст.), Г. Пілота «За чаркою» (1850 р.), Олінського «Лицар» (XIX ст.), Шароле «Воли» (XIX ст.), Паневського «Дівчина в постелі» (XIX ст.), А. Куїнджі «Вид Дніпра» (XIX ст.), Клода «Жінка за оранкою», Саврасова «Ліс зимою», Йордане «Портрет» та інші⁸⁸.

З музею зникла значна частина колекції ікон, зокрема старообрядницька ікона з Білоцерківського собору, дві ікони на камбалах: «Микола» (XVIII ст.), «Божа Мати Бердичівська», «Преподобний Максим-сповідник» з Преображен-

⁸⁶ ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 232–233.

⁸⁷ Томілович Л. Ярмола О. Культурні цінності, втрачені Білоцерківським краєзнавчим музеєм під час другої світової війни. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип.6. К., 1996. С. 175–176.

⁸⁸ Там само. Арк. 175–176.

ського собору, «Св. Архидиякон Євламій і Св. Мучениця Катерина» (1788 р.), ікона на шкірі «Покрова» (XVIII ст.), а також вишиті та писані на парчі ікони»⁸⁹.

Згідно з документальними свідченнями, секретними доповідними записками та звітами «головної робочої групи України» при оперативному штабі рейхслейтера А. Розенберга, 8 липня 1942 р. до Німеччини було відправлено з Житомирського музею колекцію картин, що налічувала близько 2000 полотен, серед яких були дуже рідкісні твори⁹⁰.

Після окупації Рівного німецькими військами обласний музей мистецтва було закрито, а його експонати розграбовано, відновити колекцію повністю було неможливо. Аналогічна доля спіткала й обласний історико-краєзнавчий музей. Частина награбованих цінностей окупаційна адміністрація привласнювала особисто. Так, за свідченням директора музею М. Домбровського, окружний комісар доктор Беер при поїздки до Німеччини вивіз із музею понад 30 валіз награбованих предметів⁹¹.

Друга світова війна також торкнулася Херсонського історико-археологічного музею, заснованого в 1890 році, де деякі експонати безслідно зникли. Пограбування музею відбувалося у три етапи: «1) наприкінці листопада 1943 року невелика частина речей була відправлена до Миколаєва нібито для наукового вивчення – серед них варязькі мечі, предмети готської кераміки тощо; 2) на початку грудня 1943 року вивезено три ящики зі стародавніми кам'яними сокирами, молотами, малою крем'яною зброєю, античним мармуром та первісною бронзою у невідомому напрямку; 3) безпосередньо перед визволенням Херсона було вивезено всі залишки музейної експозиції»⁹².

Літературно-меморіальні музеї видатних письменників, поетів, художників та вчених під час Другої світової війни зазнавали систематичного руйнування та пограбування. Зокрема, музей Тараса Шевченка на Чернечій горі в Каневі був перетворений на обнесений колючим дротом табір, а гібетскомісар Ф. Корсунь конфіскував із нього низку цінних експонатів. Після звільнення Канева було проведено опис втрат: «12 лютого 1944 року комісія зафіксувала, що німецько-фашистські окупанти знищили та розграбували 713 музейних предметів, серед яких 41 скульптура, 131 картина, 115 малюнків, 164 портрети, 21 документ, 48 фотографій, 92 тексти та 41 дрібний предмет»⁹³.

Музей поета на його батьківщині в селі Шевченкове було повністю зруйновано. Перед від'їздом із Полтави німецький комендант особисто підпалив будинок-садибу письменника В. Г. Короленка, спостерігаючи, як від пам'ятки залишилися лише одна стіна та фундамент. Також безжалісно були знищені літературно-меморіальні музеї М. В. Гоголя у Великих Сорочинцях та будинок Л. І. Глібова в Чернігові. Було пограбовано та пошкоджено музеї

⁸⁹ Томілович Л. Ярмола О. Культурні цінності, втрачені Білоцерківським краєзнавчим музеєм під час другої світової війни... С. 176.

⁹⁰ Акуленко В.І., Юнак Н.Ш. Гуманізм і варварство: Про врятування культурних цінностей у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. К.: Т-во Знання УРСР, 1987. С. 7.

⁹¹ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 301. Арк. 39.

⁹² ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 14. Т. 2. Арк. 39.

⁹³ Радянська Україна. 1944. 19 лютого.

М. М. Коцюбинського у Чернігові та Вінниці, Юліуша Словацького в Кременці (Тернопільщина), П. І. Чайковського та О. С. Пушкіна в Кам'янці (Кіровоградщина). У Дніпропетровську будинок-музей Д. І. Яворницького було перебудовано під віллу для німецьких посадових осіб: музейні предмети викинули, а інтер'єр повністю переробили.⁹⁴ Список таких втрат можна було б продовжити й надалі.

На початку війни в Одесі функціонувало 13 музеїв, які зазнали значних втрат від німецько-румунської окупації. Особливо постраждали музеї революції, історико-археологічний, художній, педагогічний, природознавчий, будинок-музей техніки Наркоморфлоту, музей судової експертизи, музей медицини та інші⁹⁵.

7 липня 1944 року було складено акт «Про збитки, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками та їх співниками», у якому зафіксовано втрату 6683 предметів, включно з фотографіями, книгами, рамами та меблями, загальною вартістю 25 093 985 крб. Станом на 20 грудня 1944 року основний фонд музеїв налічував 1778 творів⁹⁶. На жаль, документи із детальними списками втрачених експонатів не збереглися.

Одеський Державний історичний музей, заснований у 1825 р., зазнав значних пошкоджень ще до окупації, під час бомбардування 22 липня 1941 р., коли сильно постраждала будівля та музейні фонди. З початку окупації втрати лише збільшувалися. Німецькі та румунські офіцери щодня відвідували музей і забирали цінні предмети для себе: теракоти, давньогрецькі та єгипетські бронзові вироби, середньовічні хрестики, запорізькі та турецькі люльки, палицю О.С. Пушкіна тощо. Деякі любителі музейних цінностей ламали вітрини і викрадали експонати. Один із офіцерів, не маючи змоги винести картину відомого художника Д. Крайнева «Кара-киями», вирізав полотном ножем, згорнув у рулон і виніс⁹⁷.

Вже під час відступу німці почали індивідуальне пограбування музею. Так, 9 квітня 1944 року офіцер німецької дирекції культури і просвітництва, який назвав себе Кайлаутом, вкрав із колекції давньоегипетських мініатюрних скарбів «скарбаєв», серед яких були особливо цінні іменні печатки з особистими знаками єгипетських фараонів II тисячоліття до н.е. (XVIII–XX династії), залишивши розписку німецькою мовою із проханням вилучити також декілька сфінксів із грецького та єгипетського відділів⁹⁸.

Під час війни з Одеського археологічного музею було вивезено понад половину античних експонатів. Після закінчення Другої світової війни частину колекцій вдалося повернути, проте, як зауважив М.С. Синицин, значна частина предметів залишалася втраченими: частину матеріалів депаспортизовано, а

⁹⁴ Горбик В., Кот С. Нищення археологічних, історичних та архітектурно-мону-ментальних пам'яток України в роки другої світової війни. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип.6. К., 1996. С. 152.

⁹⁵ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 301. Арк. 120.

⁹⁶ Срьоміна Л. Колекція Одеського художнього музею під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. С. 166.

⁹⁷ ЦДАВО України. Ф.4620. Оп. 3. Спр. 333. Арк. 83–84.

⁹⁸ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 23. Спр. 1063. Арк. 83–85.

чимало експонатів було викрадено фашистськими чиновниками та офіцерами. Археологічні колекції та польова документація розкопок Ольвії частково були вивезені до міста Аугсбург і повернені лише частково через знищення під час бомбардувань⁹⁹.

З Одеського історико-археологічного музею до Румунії було вивезено теракоти, римське скло, мармурові та бронзові вироби, старовинну зброю, кераміку, нумізматичні колекції та рукописи. Аналогічні втрати зазнав Чернівецький краєзнавчий музей, з якого німецько-румунські війська вивезли близько 60 тис. предметів, включно з цінними археологічними матеріалами, нумізматичним фондом, старовинною холодною зброєю, картинами, портретами та стародруками¹⁰⁰.

Кримський краєзнавчий музей також був пограбований під час окупації. Його археологічну колекцію у 1941 році вивезли до Армавіра, де її розграбували нацисти – представники СС, етнограф із Віденського музею та відомство А. Розенберга. У лютому 1944 року проф. Ф. Штампусер перевіз частину археологічних експонатів до Кракова¹⁰¹.

25 червня 1941 року окуповано Луцьк, а на початку липня ворог захопив усю Волинь. Через стрімкі події радянська адміністрація не встигла організувати евакуацію експонатів Волинського краєзнавчого музею, як і більшості музеїв західних областей України. Після вступу німецьких військ музей деякий час залишався без нагляду. 15 серпня 1941 року директором призначено В. Чубинського, а 2 листопада після реорганізації експозицій відбулося його повторне відкриття¹⁰².

1 вересня 1942 р. міська управа Луцька вирішила взяти Волинський краєзнавчий музей під свою опіку. Відтоді музей став працювати регулярно: був відкритий для відвідувачів щодня від 10 до 15 години, а в недільні і святкові дні – від 12 до 15 години. Проводився облік відвідувачів, кількість яких потроху збільшувалась. Якщо раніше тут бували здебільшого поодинокі відвідувачі, то згодом стали прибувати невеликі групи. За офіційними відомостями, з 1 вересня 1942 по 31 січня 1943 року, тут побувало 1830 відвідувачів, найбільше (480) – у грудні.

До важливих завдань працівників музею відносились збереження історичних цінностей. Ще в перші дні фашистської окупації частину раритетів вилучено з експозиції та перенесено до потаємних місць.

Однак без втрат не обходилося. В архівних документах зберігаються згадки про акти і протоколи перевірок та інвентаризації музейного майна в окупаційний період від 8 червня й 13 вересня 1942 р., 27 й 30 липня 1943 р. В них

⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 13. Т. 1. Арк. 40.

¹⁰⁰ Кот С. Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну в контексті історії та міжнародного права... С. 116.

¹⁰¹ Ніколаєнко Н. Шляхи пошуку культурних цінностей, вивезених з Криму в роки другої світової війни. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 168–170.

¹⁰² Кот С., Ошуркевич О. Волинський краєзнавчий музей. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: Архіви, бібліотеки, музеї. Вип. 1. Київ–Бремен, 1996. 16 с.

зафіксовано зникнення двох золотих візантійських монет, двох бронзових перстенів і хреста, срібної табакерки, фрагменту срібного паска. Ці втрати сталися не за організованими акціями вилучення музейних цінностей, а внаслідок мародерства і крадіжок через недбалість і недогляд музейних працівників. В той час німецькі солдати ще не наважувалися відкрито грабувати експонати. Зокрема, в червні 1942 року ротмістр німецької армії Крейзель уподобав в експозиції музею бронзовий перстень XVI ст. Не ризикуючи йти на прямий конфлікт з ним, директор музею звернувся за допомогою до міського посадника Тиравського. В результаті довелося погодитися на обмін: замість бронзового перстня Крейзель передав музею бронзовий хрест XIII–XIV ст. Проте, звідки цей хрест з'явився в офіцера вермахту, можна лише здогадуватися.

2 лютого 1944 р. радянські війська оволоділи Луцьком. Обставини останніх днів перебування німецької армії та окупаційної адміністрації в Луцьку ще остаточно не з'ясован. Проте відомо, що Волинський краєзнавчий музей спіткала доля інших музейних установ України, фонди яких були розграбовані перед відступом німецьких військ. Деталі цієї ганебної акції та її безпосередніх виконавців поки що не встановлено. З музею німецько-фашистськими загарбниками вивезено безліч картин знаменитих художників, римські та грецькі золоті і срібні монети тощо¹⁰³.

Акти та реєстри збитків, завданих музею, засвідчують, що в останній період окупації музей втратив 4094 експонати. У тому числі з археологічного відділу вивезено 1776 пам'яток епохи неоліту, бронзового віку, лужицької культури та доби Київської Русі. Історичний відділ втратив 607 експонатів [40, с. 24], серед них лицарські обладунки, прикраси XVII–XX ст., зразки старовинних меблів та ін. Нумізматична колекція музею до війни налічувала 1209 монет, з яких втрачено 831 (близько 69%). Втрачено цінні збірки римських динарів, колекції німецьких, французьких, польських, австрійських, голандських монет, монет Московії XVI–XVII ст. Етнографічний відділ, який від дня заснування музею був його візитною картою, теж пограбовано. Його втрати становили 807 експонатів: килими, рушники, комплекти народного одягу, прикраси, зразки вишивок, глиняний посуд¹⁰⁴.

Під час німецької окупації Тернопільської області було пограбовано та знищено Кременський краєзнавчий музей, який до війни вважався одним із провідних історико-наукових закладів регіону. Завдяки природним та археологічним колекціям музей користувався значним авторитетом серед наукових установ України. З початком вторгнення німецько-фашистських військ його наукова діяльність припинилася, а експонати та цінності були систематично розграбовані та знищені.

Восени 1941 року до Кенігсберга вивезли цінні картини, предмети етнографічного відділу та інші експонати. У грудні 1943 року нацисти відправили до Німеччини близько 100 гравюр і 85 книг із виставки Юліуша Словацького, а також значну колекцію старовинних монет різних європейських

¹⁰³ Кот С., Ошуркевич О. Волинський краєзнавчий музей. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: Архіви, бібліотеки, музеї. Вип. 1. Київ–Бремен, 1996. С. 16–22.

¹⁰⁴ Там само С. 24.

країн. Приміщення музею зайняли військові, а книги були спалені. У червні 1944 року німецькі солдати зруйнували фотолабораторію, електрообладнання, пошкодили зуб мамонта, велику трипільську вазу та ряд інших експонатів. Подібна доля спіткала і Тернопільський краєзнавчий музей: його будівлю окупанти зайняли під штаб, а музейне майно систематично грабували та вивозили до Німеччини. У місті Тернополі також по-варварськи зруйнували пам'ятник польському поету Адаму Міцкевичу¹⁰⁵.

Якщо говорити про історико-культурні цінності Львова, то слід відзначити, що німецькими властями складалися списки історичних і художніх цінностей, котрі знаходились у музеях, церковних та інших установах дистрикту Галичина. Також заносили в реєстр працівників музеїв і картинної галереї у Львові, та відомості про експонати, що там знаходились¹⁰⁶.

Під час окупації Львівська обласна картинна галерея зазнала значних втрат. У листі до Р. Пащенко, заступника голови комісії у справах мистецтв УРСР, дирекція повідомляла, що нацистами було вилучено 229 картин із фондів галереї, зокрема три роботи, що їй не належали¹⁰⁷. Картини забирали і вивозили у різний час, що підтверджується наявною архівною документацією галереї.

Серед забраних творів були: автопортрет Рембранта, «Портрет жінки» Яна Госсарта (Жан Мабюс), який передано до службового помешкання губернатора дистрикту Галичина д-ра Вехтера. 27 березня 1944 року, за розпорядженням міського старости Львова, 98 кращих картин було відправлено до Польщі у п'яти ящиках під супроводом консерватора Івана Маркенса до місцевості Новий Віснич (Краківське воєводство). Через вогкість ящиків картини були перепаковані та зберігалися в місцевому замку згідно зі списком № 1 (п/п 3–100). Серед них були роботи видатного польського художника Яна Матейка: «Рейтан» (1866), «Баторій під Псковом» (1870–1871), «Люблінська унія» та інші¹⁰⁸.

До цього листа директор галереї О. Збронцева додала окремі списки картин, вилучених німцями у 1943 році з львівської картинної галереї. Серед них були твори німецької, італійської, голландської, іспанської, французької та англійської школи XVII–XIX ст. Зокрема: «Піттоні – «Давид поклоняється», «Жертва Ефігенії»; Піллаті – «Шведський їздець»; Флорес – «Старик»; Матейко – «Портрет дівчини», «Портрет жінки»; Мальчевський – «Автопортрет», «Маларський учень»; Сандос – «Арабка»; Хлебовський – «Баталістична сцена», «Абдул Азіс», «Кофейня»; Еймонд – «Молода дівчина»; Ван Ос – «Морський пейзаж» та інші¹⁰⁹.

Губернатор «дистрикту Галичина» Йозеф Ляш, відомий тим, що був не чистий на руку у фінансових справах, викрадені й приховані від рейху цінності цілими валізами регулярно направляв своїй дружині до Німеччини.

¹⁰⁵ Державний архів Тернопільської області (ДАТО). Ф. 274. НДК для встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у Тернопільській області. Оп.1. Спр.123. Арк. 9–10.

¹⁰⁶ Державний архів Львівської області (ДАЛО). Ф. Р.-35. Львівська обласна управа (період німецької окупації) Оп.13. Спр. 156. Арк. 25.

¹⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп.1. Спр. 144. Арк. 253–254.

¹⁰⁸ Там само. Арк. 254–257.

¹⁰⁹ Там само. Арк. 257–259.

У Львівській картинній галереї також збереглися розписки його підлеглих, які наслідували приклад свого шефа. Зокрема розписки директора офіцерського казино про отримання 11-ти картин, одного з есесівських чинів – 9-ти картин, генерал-лейтенанта Бейтеля – 8-ми, інтенданта штабу армійської групи армії «Південь» – 10 картин та інші. Значну кількість картин, меблів, килимів просто викрадено без будь-яких формальностей. Таким чином зникли картини Рембранта, Рубенса, Матейка¹¹⁰.

З Львівського музею художньої промисловості за час окупації зникло 2075 експонатів. Це вироби із золота, срібла, міді, бронзи, парцеляни, глини, гіпсу, різні філіжанки, перла, ювелірні вироби, вироби з слонової кості, з дерева, оправы з телячих шкір, різні годинники, меблі, килими, деякі предмети одягу (капелюхи, пояси, шалі), церковні речі, різний посуд¹¹¹.

У Львівському історичному музеї золоті та срібні прикраси нацисти виколупували з різних предметів, які там зберігалися, іноді розбивали їх на частини, ламали і відправляли до рейху. За два місяці до вигнання зі Львова німці вивезли 12 ящиків «з дуже цінними картинами» Львівського історичного музею. У відповідальному документі вказано місце, де їх треба зберігати, – монастир у Білянах під Краковом¹¹².

У своїй заяві полонений доктор Е. Ферстер зазначав, що у м. Львові повністю пограбували міські музеї. У Німеччину відправлені десятки ящиків з картинами українських та російських майстрів, килимами і старовинним фарфором. Вивезена до рейху славнозвісна колекція годинників Львівського музею, в тому числі дві тисячі золотих годинників роботи майстрів XVI–XVII ст. У 1996 р. складено каталог втрачених експонатів національного музею у Львові (тоді він називався Музей українського мистецтва)¹¹³.

Обширний перелік втрат музейних цінностей України за період Другої світової війни можна продовжити. Її наслідки й досі не подолано. Ці страшні рани на тілі української культури повсякчасно нагадують нам про трагічні події минулого. Однозначно жодна грошова вартість не може бути реальним еквівалентом втрачених пам'яток. Адже за історичним та культурним значенням кожен художній витвір є унікальним і неповторним, їх втрату неможливо відшкодувати¹¹⁴. Адже в музеях України була зібрана і зберігалася велика кількість історичних пам'яток старовини, творів образотворчого мистецтва майстрів різних епох і поколінь. Значна частина історико-краєзнавчих музеїв володіла великою кількістю експонатів з історії

¹¹⁰ ДАЛЮ. Ф. Р-35. Оп. 12. Спр. 319. Арк. 2.

¹¹¹ ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп.1. Спр. 144. Арк. 99, 153–154.

¹¹² Коваль М. Пограбування та знищення фашистськими загарбниками музейних, архівних та бібліотечних цінностей України (1941–1944). Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 6. К., 1996. С. 37.

¹¹³ Каталог втрачених експонатів національного музею у Львові. Київ–Львів. 1996. 297 с.

¹¹⁴ Conference The restitution Cultural Treasures: «Problems of Repatriation and Common Usage in Minsk» – by Alexander Fedoruk. Spoils of War. N 4. August 1997. P. 58.

матеріальної культури українського народу з найдавніших часів. Багато експонатів були унікальними і відомими у всьому світі¹¹⁵.

ВИСНОВКИ

Таким чином, дослідження втрат музейних цінностей і творів мистецтва картинних галерей України під час Другої світової війни свідчить про їхній надзвичайно масштабний характер. За даними офіційної радянської статистики, щонайменше 151 музей України зазнав руйнувань або розграбування, а збитки оцінювалися приблизно в 1 мільярд 350 мільйонів золотих карбованців. Документальні джерела підтверджують, що нацистськими окупантами було вивезено з України понад 330 тис. музейних експонатів різного типу – від живопису і скульптур до археологічних матеріалів, іконопису, декоративно-прикладного мистецтва та наукових колекцій.

Аналіз наявних архівних документів, листів музейних директорів, актів обліку та свідчень очевидців дозволяє зробити кілька ключових висновків:

Дії радянської влади під час відступу: водночас значна частина культурних цінностей була розграбована та переміщена радянською владою в період відступу червоної армії. З метою збереження музейних фондів та наукових колекцій, цінності масово евакуювали до східних регіонів України, на Урал, у Західний Сибір, Башкірію, Казахстан та інші відносно безпечні території. Проте значна частина культурних надбань була знищена під час евакуації. Зокрема, вплинула низка чинників, а саме авіанальоти, розграбування, не ведення повного обліку, а також і погодні умови. Хоча ці переміщення частково дозволили врятувати матеріали від знищення нацистами, але водночас ускладнили подальше повернення та реєстрацію експонатів, що ускладнює сьогоднішні спроби відновити повну картину втрат.

Систематичність і організованість пограбувань: дії окупаційних органів, включаючи гібетскомісарів, військових адміністраторів та «трофейні комісії», були скоординованими й проводилися за заздалегідь розробленими планами. Вивезення цінностей відбувалося за різними маршрутами та включало попереднє маркування, пакування і транспортування.

Вибірковість і пріоритетність цінностей: особлива увага приділялася творам живопису та скульптури, рідкісним археологічним предметам і колекціям, що мали національне та історичне значення. Разом із тим, масово знищувалися документи, облікові книги, етнографічні та побутові експонати, що унеможливило повне відновлення фондів після війни.

Наслідки для культурної спадщини та науки: втрати охоплюють не лише матеріальні цінності, а й унікальні наукові дані про регіональну історію, археологію, мистецтво і народні традиції. Це створило довготривалі прогалини у дослідженнях мистецтвознавства та культурної історії України, оскільки відновлення втрачених експонатів стало неможливим або обмеженим.

Регіональні особливості шкоди: найбільші втрати спостерігалися в музеях великих культурних центрів – Львова, Києва, Одеси, Полтави, Дніпра,

¹¹⁵ Федорук О. К. Чи реально повернути національні скарби? Кур'єр ЮНЕСКО. Лютий 1998. С. 33–34.

Харкова – де фонди включали як національні, так і міжнародні колекції. Менші регіональні музеї зазнали як руйнування приміщень, так і часткового або повного пограбування.

Щодо подальших дослідження, необхідно створити централізовану базу даних усіх музейних втрат під час війни з детальним переліком експонатів, їхніх авторів, типів і маршрутів вивезення. Це дозволить точніше оцінити масштаби руйнувань і систематизувати наявні відомості. Дослідження потребує інтеграції з міжнародними архівами та музейними фондами, де зберігаються вивезені під час війни предмети. Порівняльний аналіз дозволить відстежити долю експонатів і потенційно сприятиме їх поверненню. Подальші роботи повинні оцінити соціокультурні наслідки втрат музейних фондів для національної пам'яті, історії мистецтва та формування культурної ідентичності в Україні. Сучасні технології 3D-сканування, віртуальної реальності та цифрового архівування дозволяють створювати відновлені версії втрачених колекцій, що буде корисно для наукових і освітніх цілей. А також поєднання історії, мистецтвознавства, археології, права та криміналістики сприятиме більш повному розумінню механізмів пограбувань та відновленню історичної справедливості щодо культурних цінностей України.

АНОТАЦІЯ

Дана праця присвячена всебічному дослідженню втрат музейних цінностей та творів образотворчого мистецтва картинних галерей України в період Другої світової війни. У центрі уваги – з'ясування масштабів культурних втрат, механізмів їх виникнення, а також довготривалих наслідків для національної культурної спадщини. Особливу увагу приділено аналізу історичних умов, у яких опинилися українські музеї в роки нацистської окупації та активних бойових дій, що супроводжувалися систематичним вивезенням, знищенням і розпорошенням мистецьких колекцій.

Проаналізовано діяльність окупаційних адміністрацій, зокрема спеціалізованих підрозділів, відповідальних за конфіскацію культурних цінностей, а також роль військових структур і приватних осіб у процесах привласнення мистецьких творів. Водночас наголошено, що значних втрат музейним фондам було завдано не лише внаслідок дій нацистських окупантів, але й у процесі евакуації культурних цінностей, організованої радянською владою. Під час термінового вивезення до східних регіонів СРСР частина експонатів була втрачена, пошкоджена або розпорошена через неналежні умови транспортування, відсутність чіткої облікової документації та складну логістику воєнного часу.

Висвітлено географію втрат, яка охоплює провідні музейні установи Києва, Харкова, Одеси, Львова та інших міст. Проаналізовано масштаби евакуації музейних фондів, її організаційні особливості та ефективність, а також ті негативні наслідки, що виникли внаслідок поспішних рішень і обмежених ресурсів. Окрему увагу приділено випадкам, коли евакуйовані цінності не були повернуті до України після завершення війни або були інтегровані до музейних фондів інших республік СРСР.

Окремий акцент зроблено на ідентифікації видів втрат: безповоротно знищені твори, вивезені за межі України цінності, ті, що були переміщені

до східних регіонів СРСР і частково втратили свій первісний контекст, а також ті, що були повернуті у післявоєнний період. Розглянуто проблематику реституції культурних цінностей, складнощі їх пошуку, правові та дипломатичні аспекти повернення втрачених об'єктів мистецтва. Наголошено на недостатній документованості багатьох випадків втрат, що ускладнює сучасні дослідження та відновлення повної картини подій.

Узагальнено наслідки втрат для розвитку української культури, музейної справи та історичної пам'яті. Визначено, що знищення та розпорошення мистецьких колекцій – як унаслідок окупаційної політики, так і в процесі евакуаційних заходів радянської влади – призвело до порушення цілісності національного культурного простору, втрати унікальних пам'яток і ускладнення наукового вивчення мистецької спадщини. Підкреслено, що проблема втрат культурних цінностей у роки війни залишається актуальною й сьогодні, оскільки значна частина об'єктів досі перебуває за межами України або вважається втраченою.

Таким чином, дане дослідження формує цілісне уявлення про масштаби та характер втрат музейних цінностей України в роки Другої світової війни, окреслює ключові напрями подальших досліджень і підкреслює необхідність активізації міжнародної співпраці у сфері повернення культурної спадщини.

Література

1. Акуленко В.І., Юнак Н.Ш. Гуманізм і варварство: Про врятування культурних цінностей у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. К.: Т-во Знання УРСР, 1987. 48 с.
2. Брицький П. П. Україна у Другій Світовій війні (1939 –1945 рр.). Чернівецький держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. Чернівці : [б.в.], 1995. 114 с.
3. Буряк В. Підсумки розшуків пам'ятника Катерині II – експоната Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького, втраченого під час другої світової війни. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип.6. К., 1996. С. 138–142.
4. Вечірній Київ. 17 травня 1983.
5. Вечірній Київ. 28 квітня 1998.
6. Гаврилюк С. В., Гаврилюк О. Н. Вивчення культурної спадщини Західної Волині у другій половині 1940-х – на початку 1990-х рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 33 (72). № 1. 2022. С. 26–33.
7. Горбик В., Кот С. Нищення археологічних, історичних та архітектурно-монументальних пам'яток України в роки другої світової війни. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 147–156.
8. Дацків І. Б. Доля музейних цінностей України періоду Другої світової війни. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. Вип.9. Тернопіль. 1999. С. 74–77.
9. Дацків І. Б. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Тернопільська академія народного господарства. Тернопіль, 2001. 167 с.

10. Дацків І. Б. Науково-практичні аспекти повернення в Україну її історико-культурних надбань, переміщених у роки Другої світової війни. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. Вип.1. Тернопіль, 2003. С. 174–178.

11. Дацків І. Б. Переміщення культурного надбання України під час Другої світової війни. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє*. Щорічник. Тернопіль : Економічна думка, 2000. С. 93–100.

12. Дацків І. Б., Маслій В. В. Проблеми реституції історико-культурних цінностей України, втрачених в роки Другої світової війни. *Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні та культурно-історичні засади державотворення* : зб. наукових праць. За заг. ред. проф. Кудряченка А.І. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України. К.: Вид-во «Фенікс», 2013. С. 268–275.

13. Дацків І. Б. Історико-правові аспекти реституції культурних цінностей України, втрачених у роки Другої світової війни. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : [Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції м. Тернопіль, ТНЕУ, 20–21 квітня 2018 р.]. Тернопіль : Економічна думка, 2018. С. 219–221.

14. Дацків І. Б., Полич М. І. Загальнотеоретичні аспекти міжнародного захисту історико-культурних надбань у зв'язку зі збройними конфліктами. *Slovak international scientific journal*. № 59, 2021. С. 3–7.

15. Державний архів Київської області (ДАКО). Ф. Р-2412. Фонд Музею-архіву, перехідної доби. Оп.2. Спр.192. Арк. 17.

16. ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 1. Спр.25. Арк. 14.

17. ДАКО. Ф. Р-2412. Оп.1. Спр. 2. Арк. 21.

18. Державний архів Львівської області (ДАЛО). Ф. Р.-35. Львівська обласна управа (період німецької окупації) Оп.13. Спр. 156. Арк. 28.

19. Державний архів Тернопільської області (ДАТО). Ф. 274. НДК для встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у Тернопільській області. Оп.1. Спр.123. Арк. 102.

20. Добров П.В., Грідіна І.М., Калашнікова В.Є. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни. Донець: ДонНУ, 2011. 236 с.

21. Єрмоїна Л. Колекція Одеського художнього музею під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 р.р. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1996. С.164–167.

22. Калашнікова Є.В. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2010. 19 с.

23. Каталог втрачених експонатів національного музею у Львові. Київ–Львів. 1996. 297 с.

24. Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Ч. 1: Джерелознавчі дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 552 с.

25. Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Ч. 2: Документи. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 992 с.

26. Коваль М. Доля української культури за «нового порядку» (1941–1944 р.р.). *Український історичний журнал*. 1993. № 11,12. С. 16–38.

27. Коваль М. Пограбування та знищення фашистськими загарбниками музейних, архівних та бібліотечних цінностей України (1941–1944). *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 34–42.

28. Коваль М. Теоретичні засади злочинних дій нацистів щодо української культури та їх реалізації під час окупації України в 1941–1944 рр. *Повернення культурного надбання України. Проблеми. Завдання. Перспективи*. Вип. 7. К.: Абрис, 1997. С. 12–20.

29. Кот С. Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну в контексті історії та міжнародного права. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 111–129.

30. Кот С. Українські культурні цінності в Росії: полемічні нотатки замість висновків. *Розбудова держави*. 1996. № 3. С. 41–47.

31. Кот С. Національне законодавство та його відповідність міжнародно-правовим нормам у сфері охорони культурних цінностей, як інструмент реституції та повернення національних культурних надбань. *Повернення культурного надбання України. Проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 10. К.: Танант, 1997. С. 144–152.

32. Кот С., Ошуркевич О. Волинський краєзнавчий музей. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: Архіви, бібліотеки, музеї. Вип. 1. Київ–Бремен, 1996. 98 с.

33. Кот С. Друга світова війна і доля культурних цінностей України: перемищення і втрати. Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. Книга друга. К.: Наукова думка, 2011. С. 231–276.

34. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (ХХ – поч. ХХІ ст.): монографія. К.: Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.

35. Крем'янецький вісник. 19 квітня 1942, № 33.

36. Крячок М. До питання втрат творів художників Харкова в роки другої світової війни. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 99–102.

37. Лосієвський І. Де «зарити» Харківські скарби? *Культура і життя*. 1996. 3 липня.

38. Марченко Г. Скарби Києво-Печерського заповідника втрачені під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 161–163.

39. Міжнародна охорона, захист і повернення культурних цінностей (збірник документів). К., 1993. 75 с.

40. Неділя А. Проблеми втрачених і знищених пам'яток Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарнавського. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 97–98.

41. Ніколасенко Н. Шляхи пошуку культурних цінностей, вивезених з Криму в роки другої світової війни. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 168–170.

42. Пелькіна Л., Факторович М. Евакуація і грабунок. *Пам'ятки України*. 1994. № 1-2. С. 111–120.

43. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1994. 36 с.

44. Радянська Україна. 1944. 19 лютого.
45. Разгонов С. Н. Завещано веками. 2-е доп., переробл. изд. М. : Мол. гвардия, 1985. 175 с.
46. Рославець О. Київський музей західного і східного мистецтва у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Ханенківські читання. Вип. 4. 2002. С. 86–95.
47. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки ХХ ст.). К. : Наукова думка, 1994. 349 с.
48. Сабодаш А. Л. Вивезення та знищення українських культурних цінностей в роки Другої світової війни : автореф. дип. роботи на здобуття освітнього ступеня «магістр» : спец. 032 «Історія та археологія». ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв, 2021. 19 с.
49. Себта Т. Українські музеї під час окупації в роки другої світової війни. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6 К., 1996. С.130–137.
50. Седик О. Мистецькі цінності вивозили вагонами. Хрещатик 1997. 5 листопада.
51. Солошенко В. В. Проблеми повернення бібліотечних та культурних втрат України періоду другої світової війни. *Сторінки історії*, (54). Вересень 2022. С. 266–280.
52. Стадник С. М. Музей у роки Великої Вітчизняної війни. *Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції* : збірник наукових праць. Полтава, 1991. С. 115–117.
53. Терський С. В. Музейна справа та археологічні дослідження на теренах Галичини та Волині в роки Другої світової війни. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. № 541 «Держава та армія». Вид-во НУЛП. 2005. С. 39–48.
54. Томілович Л. Ярмола О. Культурні цінності, втрачені Білоцерківським краєзнавчим музеєм під час другої світової війни. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 175–176.
55. Ткаченко М. І. Музейні скарби України під час Другої Світової війни: евакуація на Схід. *Київська старовина*. 1995. № 3. С. 31–38.
56. Федорук О. Україна і Німеччина: шляхи повернення культурних цінностей. *Політика і час*. 1996. № 8. С.34–37.
57. Федорук О. Повернення та реституція культурних цінностей як фактор міжнародного співробітництва. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 10. К.: Танант, 1996. С. 9–14.
58. Федорук О. К. Чи реально повернути національні скарби? *Кур'єр ЮНЕСКО*. Лютий 1998. С.33–34.
59. Франка Моніка. Культурні цінності не можна вважати воєнними трофеями. *Дзеркало тижня*. 2004. 29 травня.
60. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4763. Фонд Надзвичайної державної комісії для встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 41.
61. ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 13. Т.1. Арк. 120.
62. ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 14. Т.2. Арк. 135.
63. ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп.1. Спр. 15. Арк. 220.

64. ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп.1. Спр. 144. Арк. 259.
65. ЦДАВО України. Ф. 4620. Колекція документів історії Великої Вітчизняної війни. Надзвичайна державна комісія по розслідуванні німецько-фашистських злочинів. Оп. 3. Спр. 331. Арк. 589.
66. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 321. Арк. 183. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 301. Арк. 254.
67. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 333. Арк. 267.
68. ЦДАВО України. Ф. 3676 (Міністерство культури і мистецтв України). Оп.1. Спр. 231. Арк. 375.
69. ЦДАВО України. Ф. 3538 (Рейхскомісар України). Оп. 1. Спр. 52. Арк. 117.
70. ЦДАВО України. Ф. 3538. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 79.
71. ЦДАВО України. Ф. 3538. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 119.
72. ЦДАВО України. Ф. 3206. Доклад референта музею П. Гейбеля. Оп. 5. Спр. 20. Арк. 474.
73. ЦДАВО України. Ф. КМФ. 8. Звіти, переписка та інш. матеріали про політичне положення вищих шкіл, характеристика музеїв м. Києва та ін. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 103.
74. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп.1. Спр. 274. Арк. 46.
75. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Листування з РНК СРСР про евакуацію установ мистецтва. Оп. 7. Спр. 1546. Арк. 231.
76. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 334. Арк. 171.
77. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф.1. Оп. 23. Спр. 1063. Арк. 217.
78. ЦДАГО України. Ф. 1. (ЦК КП(б)У – ЦК КПУ). Оп. 70. Спр. 108. Арк. 105.
79. Conference The restitution Cultural Treasures: «Problems of Repatriation and Common Usage in Minsk» – by Alexander Fedoruk. Spoils of War. N 4. August 1997. 99 p.
80. Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. Harvard Ukrainian Research Institute; State Committee on Archives of Ukraine; State Service for the Control of the Transmission of Cultural Treasures Across the Borders of Ukraine. Cambridge, MA, 2001. (Harvard Papers of Ukrainian Studies). 798 p.
81. For Germany and Themselves: The Motivation behind the Nazi Leaders Plundering and Collection of the Art. – by Jonathan Petropoulos. Spoils of War № 6. February, 1999. 67 p.

Information about the author:

Datskiv Ihor Bohdanovych,

Doctor of Historical Sciences,

Professor of the Department of International

Relations and Diplomacy West Ukrainian National University

4a, Myru avenue, Ternopil, 46009, Ukraine